

TESEV DEMOKRATİKLEŞME PROGRAMI

Yeni Anayasa Sürecini İzleme Raporu:

Biz, Türkiye'nin Haysiyetli İnsanları

“Anayasa’da Yeni Bir Temel Hak Olarak Haysiyet”

[5]

Şubat 2015

Yazar: Ayda Erbal

ANAYASAİZLEME
YENİ ANAYASA ÇALIŞMALARINI İZLEME BLOĞU

TESEV Demokratikleşme Programı
www.anayasaizleme.org

İçindekiler

SUNUŞ, 2

ÖNSÖZ, 3

I. YAŞAYAN BİR ANAYASAL KAVRAM OLARAK HAYSİYET VE HAYSİYETİN YAKIN DÖNEM ANAYASAL YORUMLARI, 5

II. DÜNYA ANAYASALARINDA HAYSİYET VE ONUR, 9

A. Haysiyet, 9

B. Onur, 11

C. Amerika'da Haysiyet Yorumları: Anayasa Üstü ve Anayasa Dışı, 12

III. TÜRKÇE'DE ONUR (HONOUR) VE HAYSİYET (DIGNITY), 14

IV. TÜRKİYE TÜRKİYE ANAYASALARI'NDA ONUR VE HAYSİYET, 17

V. ANAYASA UZLAŞMA KOMİSYONU'NDA ONUR VE HAYSİYET, 23

VI. SONUÇ YERİNE: GALAT-I MEŞHUR, LUGAT-I FASİHTEN EVLA MIDIR?, 31

Sunuş

Özge Genç, Direktör, TESEV Demokratikleşme Programı

Elinizdeki rapor TESEV Demokratikleşme Programı'nın Eylül 2011 yılında başlattığı yeni anayasa yapım sürecini izleme raporlarının bir devamıdır. Ayda Erbal tarafından kaleme alınan bu raporda, Aralık 2013'te çalışmalarını sonlandıran TBMM Anayasa Uzlaşma Komisyonu'nun üzerinde görüş birliğine vardığı 60 maddenin ilki olan "İnsan Onur ve Haysiyeti" kavramı ele alınıyor. Erbal, haysiyet ve onur kavramlarının, Batı düşünce tarihi ve Türkiye ve dünya anayasalarındaki izini sürerek, anayasalardaki farklı kullanımlarını tartışmaya açıyor. Bu doğrultuda, Komisyonun üzerinde mutabık kaldığı haysiyet ve onur maddelerinin siyasi parti temsilcileri açısından ne anlama geldiği ve taslakta nasıl formüle edildiğini inceliyor.

Komisyon, "Temel Hak ve Özgürlükler" başlığı insan onur ve haysiyetini anayasal düzenin temeli olarak belirlemiş ve devleti bu hakkın korunması ve geliştirilmesi ile görevlendirmiştir. Yeni anayasa yapım çalışmaları Meclis Komisyonu altında sona ermiş olsa da, bu madde devlet yerine birey odaklı bir anayasa yapma yolunda başlıca iki nedenle önemli bir kazanımdır. Birincisi, temel hak ve hürriyetlerin anayasanın ilk bölümünü oluşturması, Türkiye'nin Kanun-i Esasi'den bu yana sahip olduğu, devleti ve devletin çerçevesini bireyin hak ve özgürlüklerine göre önceleyen anayasal mimariden bir kopuşa işaret etmektedir. İkincisi, insan "haysiyet"i ve tartışmalı bir kavram olsa da "onur"unun bir norm ve hak olarak anayasal düzenin temelini oluşturması ve devletin bu hakka sadece saygı duyması değil, geliştirmesi yükümlülüğüne yer verilmesi, Türkiye'de neden yeni bir anayasaya ihtiyaç duyulduğuna cevap niteliğindedir. Bu maddenin yer aldığı bir yeni anayasa, Almanya ve Güney Afrika gibi *Holocaust* ve *Apartheid* rejimleri sonrası geçmişle "yüzleşme, hesaplaşma ve kopuş" anayasalarını

hatırlatmaktadır. Türkiye'de birey-toplum-devlet arasındaki çatışma alanlarındaki sorunları birey ve toplum lehine çözmek için bu kavramın belirleyici ilke olarak anayasaya yerleştirilmesinin önemi tartışılmazdır. Anadilde eğitim hakkından, başörtüsü serbestisine; din ve inanç özgürlüğünden sosyal, kültürel ve kimliksel haklara kadar toplumsal taleplere yanıt verebilecek bir anayasa için böylesi bir normatif çerçeveye ve Erbal'ın raporda inceden inceye ele aldığı insan haysiyeti gibi "haklar üstü bir hak"ın tanınmasına ihtiyacı vardır.

Türkiye'nin bugün geldiği noktada, insan haysiyetine üst bir hak olarak anayasanın başında yer veren bir yaklaşımdan geri adım atılması mümkün görünmüyor. Yeni anayasa yapım çalışmalarına seçimlerden sonra devam edilmesi durumunda, bu yaklaşımın devam etmesi ve "haysiyet" ve "onur" kavramlarının, en başta yasaların meşruiyetinin kaynağı olarak toplum, sonra da yasa koyucular ve yargı organları tarafından aynı şekilde anlaşılması önem kazanıyor. Erbal'ın raporda ele aldığı üzere, bu kavramların kullanımı ve içeriği hakkında geniş bir kamusal tartışmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Onur ve haysiyet ayrımını dikkate aldığımızda onur, sosyal, siyasi ve ideolojik olarak yüklü bir kavram olarak karşımıza çıkarken, haysiyet hem dünya anayasa pratikleri hem de etimolojik açıdan daha doğru bir kavram olarak görülüyor. Haysiyet hakkı bir üst norm olarak kabul edildiğinde, yeni anayasanın diğer meselelerinin nasıl ele alınacağına buna göre karar vermek uygun olur. Bu kavram hukuki alanda bir hak olarak ele alınmasının yanı sıra, toplumun kendisini tanımlamasında, bireylerin birbirine karşı "haysiyetli" davranmasının yolunu açmada ve siyasi olarak hangi sorunlara nasıl çözüm bulunacağına yol gösterici olabilir.

Önsöz:

Parlamentoda grubu olan tüm partilerin eşit milletvekili sayısı ile temsil edildiği Türkiye Büyük Millet Meclisi Anayasa Uzlaşma Komisyonu Ekim 2011’de (TBMM 24. Dönem 2. Yasama Yılı) başladığı çalışmalarına Aralık 2013’de (aynı dönem 4. Yasama Yılı) feshedilene kadar devam etti. Her ne kadar bir anayasa metni üzerinde anlaşmaya varmamış olsa da, bu Komisyon ardında bıraktığı tutanaklar ve tartışmalarla 2015 seçimleri sonrası kurulması olası bir anayasa komisyonuna emsal teşkil etmesi açısından önemli bir süreci başlattı. Komisyon tutanaklarında yer alan, özellikle anayasada bireyin hak ve özgürlükleri ve devletin bireylere karşı sorumluluğu konularında eski anayasa mimarisini değiştirmeyi hedefleyen tartışmalar, Komisyon’un Osmanlı’dan bu yana devleti bireye göre öncelikli kurgulamış anayasa yazıcılığını kökten değiştirmeyi hedeflediğini gösteriyor.

TBMM Anayasa Uzlaşma Komisyonu tartışmalarını veri olarak yazılmış bu rapor, Meclis Anayasa Komisyonu’nun özellikle taslak 1. Madde tartışmalarından yola çıkarak, yasa yapıcılara ve bir sonraki anayasa komisyonuna tavsiyelerde bulunmayı amaçlıyor. Konuyla ilgili akademisyen ve gazeteciler için de bir başvuru kaynağı olmayı hedefleyen rapor, aynı zamanda anayasanın bireyin hak ve özgürlüklerine ilişkin diğer maddelerinin de yeniden ele alınması sürecinde biçime ilişkin bir taslak sunmaktadır.

Bu doğrultuda kaleme alınan rapor altı bölümden oluşmaktadır. Raporun birinci

bölümünde, bir anayasal kavram olarak *haysiyetin* olası uygulama alanlarına kısaca değinildikten sonra, Batı düşünce tarihinde *onur* ve *haysiyet* kavramlarının evrimine yer veriliyor. Ayrıca bu bölümde dünya anayasalarında anlaşıldığı biçimiyle *onur* ve *haysiyet* arasındaki anayasal kullanım farkına değiniliyor ve ‘anayasal bir kavram olarak *haysiyet*’in tarihsel ve felsefi kökenlerine ilişkin tartışma özet halinde sunuluyor. İkinci bölümde, *onur* ve *haysiyet* kavramlarının, gerek literatürde ‘*haysiyet* anayasaları’ olarak geçen anayasalarda, gerekse diğer ülke anayasalarında aldığı mimari ve maddeler arası hiyerarşik yer tartışılıyor. Yine bu bölümde *haysiyet* kavramının yüksek mahkeme kararlarında nasıl birbirinden oldukça farklı şekillerde yorumlanabileceğine ilişkin yakın zamanlardaki yorumlardan üçüne yer veriliyor.

Üçüncü bölümde, Türkçe’de *onur* ve *haysiyetin* sözlük anlamlarıyla birlikte, özellikle *onur* kavramının bugün normatif olarak neler içerdiği tartışılıyor. Dördüncü bölümde *onur* ve *haysiyet* kavramlarının Osmanlı’dan bu yana Türkiye’nin Anayasaları ve anayasal metinlerindeki tarihsel izi sürülüyor. Aynı bölümde geçmiş Anayasa maddeleri içeriksel, kavramsal ve mimarideki yerlerine ilişkin konumsal olarak karşılaştırılıyor.

Raporun beşinci bölümünde, önce Meclis Anayasa Uzlaşma Komisyonu’nun üzerinde mutabakata vardığı birinci maddenin formüle edilmiş biçimi irdeleniyor, daha sonra *haysiyet* kavramının diğer maddelerdeki kullanımına bakılıyor ve Anayasa Uzlaşma Komisyonu’nun

---

tartışmaları kısaca özetleniyor. Sonuç yerine yazılmış altıncı bölümdeyse bu tartışmalardan hareketle, Türkiye'nin yeni anayasasının olası 1. Maddesine ve bu maddeyle ilişkili yeniden yazılması gereken diğer temel hak ve hürriyetler maddelerine dair ileriye yönelik tavsiyelerde bulunuluyor. Elbette bu raporun bir sonraki anayasanın 1. Maddesini düzenlemede son sözü söylemek gibi bir iddiası yok. Genel olarak rapor gerek 1. Madde gerekse ona bağlı diğer temel hak ve özgürlükler konusunda derinlikli ve çok yönlü bir tartışmanın mihenk taşlarından biri olmayı hedefliyor.

Rapordaki maddelerin tartışılmasına başlamadan önce raporun yazılma ve tashih aşamasında fikir, öneri ve düzeltmeleriyle katkıda bulunan TESEV Demokratikleşme Program Direktörü Özge Genç, Araştırma Asistanı Nuhut Muğurtay ve Proje Asistanları Ezgi Öztürk, Sezen Ünlüönen'e teşekkür ediyorum. Bu rapor Türkiye'nin insanı gündelik siyaset içinde uyuşturan ve zaman zaman umutsuzluğa sevk eden gündeminde onların azmi ve titizliği sayesinde son haline ulaşabildi. Ayrıca bu raporun yazılması sürecinde TESEV'in 17 Ekim 2014 tarihinde düzenlediği çalıştayın katılımcılarına, raporun son halini gözden geçirip tavsiyelerde bulunan Levent Köker'e ve bu metnin çeşitli aşamalarında dil ve içeriğe yönelik tavsiye ve düzelteleri için Burcu Gürsel'e de bilhassa teşekkür ediyorum.

I. Yaşayan Bir Anayasal Kavram Olarak Haysiyet ve Haysiyetin Yakın Dönem Anayasal Yorumları

Paraya ihtiyacı olan biri organlarını satabilmeli mi? İnsanları kendi istekleriyle laboratuvar deneyinde kullanabilir miyiz? Suni döllenme insan haysiyetine aykırı mıdır? Amniyosentez anayasal olarak savunulabilir mi? İyileşme ihtimali olmayan ve bilinci açık hastalara kendi hayatlarını sonlandırma hakkı vermeli miyiz? Bir şehrin üzerinde uçan ve içinde teröristlerin de olduğunu bildiğimiz bir yolcu uçağını aşağıdaki şehirdeki sivilleri kurtarmak için düşürmeli mi? Siyasetçiler herhangi bir ülkenin vatandaşı olan ölmüş bir teröristi yuhalatabilir mi? Bir grubun haysiyetine zarar gelmesin diye başka bir grubun ifade özgürlüğünü kısıtlamalı mı? Bireye ırkının ya da dininin temsilcisi gibi davranıp, kamusal alanda kendisine bu atıfla hesap sormanın ne gibi bir sakıncası olabilir? İş güvenliği yasalarına uymamak aynı zamanda anayasa ihlali sayılabilir mi? Evlilik sadece ‘kadın ve erkeği’ mi bir araya getiren bir akit olmalıdır? Fiziksel olarak değişik insanların gösteri dünyasında para karşılığı kendilerini teşhir etmeleri kabul edilebilir mi? Konusu insanlara işkence etmek olan video oyunları da ifade özgürlüğüne girmez mi? Müebbet hapis hakkında yeniden düşünülmeli mi? Bir ülkedeki çoğunluğun azınlığın haklarını gasp ettiği durumlarda yüzleşmek için nasıl bir yasal çerçeve yazmalıyız?

Peki bütün bunların bir anayasal kavram olan haysiyetle ne alakası var? Bu soruların bazılarını, yakın geçmişte Amerika ya da Kıta Avrupa’sında Yüksek Mahkemelerin karşı karşıya kaldıkları ve kimi zaman insan, nadiren

de olsa grup haysiyetini bir anayasal hak olarak koruma yönünde karar verdikleri davalardan derledim. Soruların bazıları da güncel tartışmalara ışık tutuyor. Bu rapora son şeklini verdiğimiz günlerde Kanada Yüksek Mahkemesi Kanada vatandaşlarına doktor yardımıyla ötenazi hakkı veren kritik bir karar aldı. Kanada Haklar ve Özgürlükler Sözleşmesi’nde insan haysiyeti madde olarak yer almadığı için, Yüksek Mahkeme, insan haysiyetine yaraşır şekilde ölebilme hakkını, sözleşmenin 7. bölümündeki “yaşam, özgürlük ve güvenlik hakkı vardır” maddesini geniş olarak yorumladı.¹

Heyet, yaşam hakkını ödev değil hak olarak ele alarak, bu hakkın ‘yaşama haysiyetli bir biçimde son verme’yi de içerdiğine karar verdi. Mahkeme heyeti ‘yaşam hakkı’nı yorumlarken bu hakkın sadece yaşama ve ölmeme hakkıyla sınırlı olmadığını, böyle olsaydı adının yaşam hakkı değil yaşam ödevi olacağını belirtti. Mahkemeye göre yaşam hakkı, hak yerine ödev olsaydı, bu ödev, hayata son vermeye ilişkin kararı içermeyecekti. Parlamentonun gerekli yasal çerçeveyi hazırlayabilmesine zaman tanımak üzere hemen yürürlüğe girmeyecek olan karardan yararlanabilmek için, hastanın rıza verebilecek durumda ve iyileşmesi mümkün olmayan bir hastalıktan fiziki ya da

¹ Graham, D.A (6 Şubat 2015), Canada: Where the ‘Right to Life’ is Also the Right to Die, *The Atlantic*, <http://www.theatlantic.com/international/archive/2015/02/canada-supreme-court-revokes-ban-on-assisted-suicide/385247/>

---

psikolojik sonsuz acı içinde bir yetişkin olması gerekiyor.

Bu davayla birlikte İngiltere’de 2014 yılının Ekim ayında Charlotte Fitzmaurice’in 12 yaşındaki kızını yaşadığı acıdan kurtarmak üzere öldürme izni almak için açtığı davayı kazanması,² iyileşmesi mümkün olmayan hasta çocuklara ne olacağı gibi son derece çetrefilli konularda verilecek kararların da insan *haysiyetinin* bir yorumuna bağlı olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla bölüm başında ardarda sorduğum soruların kapsadığı geniş yasal ve etik sorunlar yelpazesi nedeniyle pek çok konuyu bir arada düşünmemiz gerekiyor.

Öncelikle çok açık ki, bir anayasal hak olarak insan *haysiyeti*, yeni anayasada nasıl formüle edileceğinden bağımsız, Cumhuriyetçi modernleşmeci bir ‘evrensel normlara uyma’ saiki ve Batıcı hukuki himayeciliği aşan nedenlerle, Türkiye dahil içinde yaşadığımız toplumların karmaşık yapısı dolayısıyla kendisini bir biçimde dayatıyor. Hem anayasada insan *haysiyeti* konusunu, hem de bio-etikten güvenliğe, tıp pratiği kanunlarından ifade özgürlüğüne, seçilmişlerden medya çalışanlarına dek kamusal alanda güçlü olanların söylem ve eylemlerine uzanan pek çok hukuksal alanda muasır medeniyetler seviyesine ulaşmak için değil, bizzat içinde bulunduğumuz gelişmişlik durumunun bizde de çok yakında benzer sorunlara neden olma ihtimali yüksek olduğu için de düşünmek zorundayız.

Kaldı ki örneğin dini özgürlükleri kısıtlı ya da tarihle yüzleşme sorunları derin olmayan veya etnik çatışmanın ardından geçiş süreci yaşamayan toplumlara nazaran Türkiye’de bu

tür çok karmaşık hukuki ve siyasi sorunların çözümü de anayasanın bu haklar üstü hakkını nasıl formüle edeceğimizle doğrudan ilişkili. Dolayısıyla kavramın, Batılı yasa yapıcı geleneklerde zaman içinde evrilisinin yanı sıra, şimdiki zamandaki kapsamı ve aynı ülkenin farklı mahkemelerince nasıl yorumlanabileceğini, yani kavramın bütün imkanlarını iyi anlamamız gerekiyor. Ancak *haysiyet* ve Amerikan hukuk felsefesi tartışmalarında Kıta Avrupa’sındaki göre daha çok kullanılan otonomi (özerklik) kavramına geçmeden önce kısa da olsa *onur* (*honor*) yine Batı’da değişik bağlamlarda ne anlama geldiğine bakmak gerekiyor.

Onur geleneksel, feodal ve kolonyal Batı toplumlarında güç ve hiyerarşinin çeşitli bileşenlerini bir arada tutan bir kavramdı. Genelde mülk veya unvan ya da her ikisine birden sahip *onurlular* (*honorables*) kendilerinden aşağıdakilerden bu payeyle ayrılıyorlardı. Irk, renk, din, mezhep ayrımının da söz konusu olduğu zaman *onur* çoğunlukla bunlardan hakim olanına atfediliyordu ve mülkiyet, ırksal saflık, ananın babanın bilindiği ve *onurlu* olduğu meşru doğum ve kadının bedeni üzerinde erkek egemen tasarrufun da dildeki yansımalarından biriydi. Tahmin edilebileceği üzere *onur* seçkin ailelerin erkeklerine, ailelerinden miras olarak geçiyordu. Seçkin kadınlarsa sadece temiz bir soydan gelerek *onurlu* doğmak değil, aynı zamanda hayatları boyunca ailelerine leke sürmeyecek şekilde iffetli davranarak *onurlu* kalmak zorundaydılar.³ Kral bu *onur* otorite dizgesinde en tepede yer alıyor, krallığa sadakat karşılığında askeri ve bürokratik kadroları dolduruyor, unvanlar dağıtıyordu. *Onur* siyasi otorite sahibi olmanın anahtarıydı:

---

2 Gilmour, P. (25 Ekim 2014), *Why I begged judge to end my sick daughter’s life: ‘Nancy is no longer my girl, she’s a shell’*, *Mirror*, <http://www.mirror.co.uk/news/real-life-stories/begged-judge-end-sick-daughters-4509235>

3 Sueann Caulfield, S. C. Chambers, L. Putnam (ed.) *Honor, Status and Law in Modern Latin America*, Durham & London: Duke University Press, 2005.

Üniversitelere, kimi mesleklere ve bürokratik kadrolara girmek için *onurluluğun* ispatlanması gerekiyor, bu ön şartın sağlanmadığı kimi durumlarda kral devreye girip *onuru* tamir edebiliyordu.⁴ Emperyal kolonyal bağlamda bu *onurluluk* meselesinin ırksal saflıkla daha fazla ilintili olduğunu düşünebiliriz.

Batı dillerinde halihazırda kullanılan *dignity* ise Roma İmparatorluğu'ndaki *dignitas*'tan evrilerek günümüzdeki anlamına ulaşmış ancak belirtmek gerekiyor ki *dignitas*'ın sözcük olarak evrimi ile Kant yoluyla hukuk felsefesine geçmiş *Würde*'nin anlamları bugünde aynı olsa da, farklı tarihsel ve kavramsal gelenekler içinden geliyorlar.

Roma İmparatorluğu'nda kullanılan anlamıyla *dignitas* ise çevirmek zor, bir yanıla prestij ve *onura* benzese de doğuştan atfedilen *onurun* aksine bireyin hayat boyu yaptıkları, başarısı ve bunlardan oluşan prestijini korumak için çabasını da kapsıyor. Ayrıca her ne kadar sade emekçinin *dignitas* sahibi olmasına imkan olmasa da, İmparatorluk yeteneğe değer verdiği için, *dignitas* olmayan kitlelerden kendisini yeteneğiyle farklılaştırabilenin *dignitas*ından sözedilebiliyor.⁵

Roma İmparatorluğu'ndaki *dignitastan* Kant'taki *Würdeye*, prestijden değere gelene kadar kavram bir kaç kez daha anlam değiştiriyor ve *haysiyet* anlamında yasalarda öncelikle devlet kurumlarının *haysiyetinden* söz edilir oluyor. Her ne kadar günümüzdeki kullanımıyla *haysiyet* Kant'a atfedilse de aslında Kant'ın yaygın olarak kullandığı bir kavram olmadığını bu vesileyle belirtmeliyiz. Ancak kavram Kant'ın üzerine en fazla yazılmış eseri *Ahlak Metafizikinin Temellendirilmesi*

içinde geçtiği için böyle bir algı oluşmuştur.⁶ Bu eserde Kant "Amaçlar dünyasında her şeyin fiyat ya da değeri (*Würde -Worth*) vardır. Fiyatı olan eşdeğerde bir şeyle ikame edilebilir, her şeyin üzerinde olan, fiyatı olmayan ve ikame edilemeyen ise değeri vardır" dedikten sonra kavramın bir değerlendirmesini yapar. İşte Holocaust sonrası dünyada, bütün kavramsal sorun ve bağlamsal eleştirilere rağmen anayasalara *haysiyet* olarak girmiş değer budur. Bu anlamda insan, kendisiyle başlayıp kendisiyle biten, başka bir şeye araçsallaştırmayacak, biricik ve değeri bizzat varoluşundan gelendir. Fakat bu çok basit gibi gelen cümle insanın varoluşuna dair birbirine taban tabana zıt düşünceleri harekete geçirmiş olduğu gibi, kavramın kendisi Schopenhauer dahil kimi felsefeciler tarafından "kafası karışık boş düşünürlerin sloganı" olmakla eleştirilmiştir. Hatta felsefeci Ruth Macklin, British Medical Journal'da 2002 yılında yayımladığı makalesinde *haysiyetin*, özerklik (*autonomy*) kavramının bir tekrarı ve bu nedenle gereksiz olduğunu iddia etmiştir.⁷

Haysiyet öncelikle insan varoluşunun ikame edilemez değerine ilişkin olduğu için, haliyle o hayatın nerede nasıl başlayıp nerede nasıl biteceği de yoğun tartışma konusu olmuştur. Örneğin Katolik kilisesi döllenmeyi insan hayatının başlangıcı olarak aldığı için kürtaja insan *haysiyetine* aykırı olduğu gerekçesiyle karşı çıkar. Bu yorumuyla *haysiyet* Batı

---

6 Michael Rosen, *Dignity: Its History and Meaning, Massachusetts*: Harvard University Press, 2012.

7 A.g.e. Burada kısaca da olsa belirtmekte fayda var, *haysiyet* kavramına karşıtlık ya da eleştirel taraftarlık sadece bu bir kaç felsefeci ile sınırlı değildir. 8. Dipnotta a.g.e. de dahil olmak üzere *haysiyet* üzerine yazılmış pek çok eserde benzer bir tartışma mevcuttur. Ayrıca Harvard Üniversitesi Psikoloji Bölümü profesörlerinden Steven Pinker'in konu hakkındaki popüler bir yazısı için bkz <http://pinker.wjh.harvard.edu/articles/media/The%20Stupidity%20of%20Dignity.htm>

4 (a.g.e.)

5 Ron Bontekoe, *the Nature of Dignity*, Maryland: Lexington Books, 2010.

Almanya'da 90'ların başına kadar kürtajın medikal zorunluluklar ve annenin 'kendi isteğiyle hamile kalmadığı' durumlar dışında yasaklanmış olma nedeninin de temelinde yatar. Burada annenin kendi bedeni üzerinde rasyonel karar alması olarak tanımlanabilecek otonomisi ile anne karnındaki fetüsün *haysiyeti* çelişmektedir ve Batı Almanya mahkemeleri uzun süre fetüsün *haysiyetinin* annenin otonomisinden öncelikli olduğu yorumunu benimsemiştir.

II. Dünya Anayasalarında Haysiyet ve Onur

HAYSİYET:

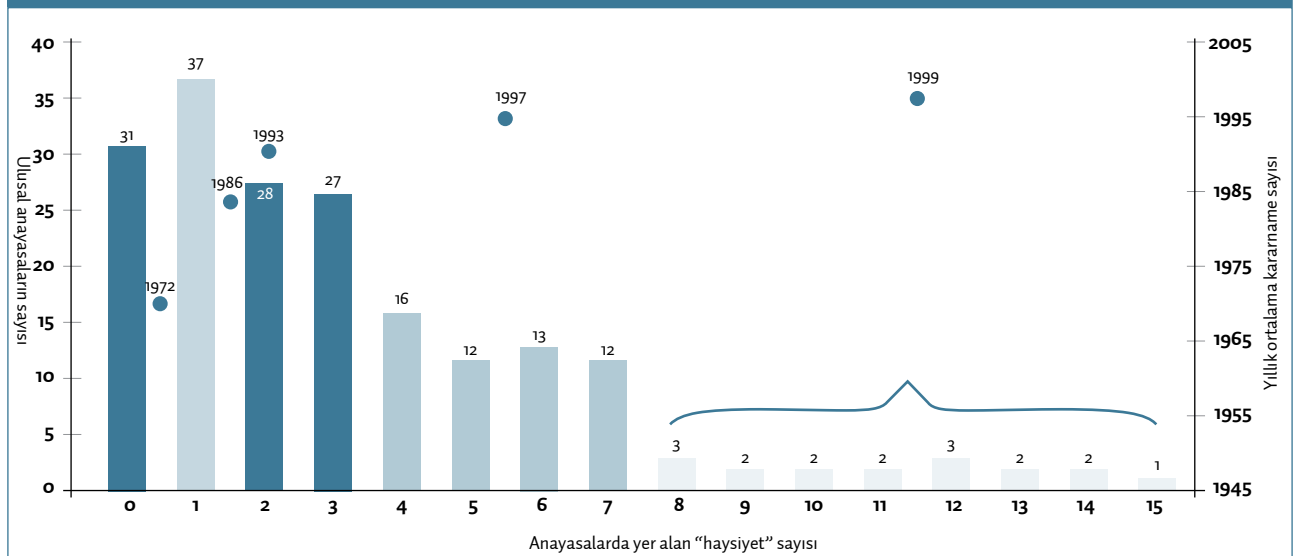
Batı felsefe tarihinde *haysiyet* (*dignity*) kelimesinin kökenindeki *Dignitas* kavramı bir hayli eskiye gitse de, kavramın yaygın şekilde anayasallaşması 2. Dünya Savaşı dönemine rastlıyor. Dünya anayasalarında *haysiyet* (*dignity*) kavramının kullanılışı ve kullanılma sıklığı üzerine sayısal analiz yaptıkları makalelerinde Doron Shulztiner ve Guy E. Carmi, 1945'ten önce sadece 5 anayasa *haysiyet*ten söz ederken 2012 sonu itibarıyla 162 anayasanın *haysiyet*le ilgili maddesi olduğunu ve bu rakamın Birleşmiş Milletlere üye 193 devletin %84ünü oluşturduğunu söylüyorlar. Shulztiner ve Carmi *haysiyet*in anayasaya girdiği tarihleri analiz ettikleri çalışmalarında *haysiyet* kelimesinin anayasada kullanım

sıklığını da kodladıkları şöyle bir tablo yapmışlar.⁸

Tablodan da görüleceği üzere anayasalarda *haysiyet* kullanımı birkaç kez anlamlı şekilde artmıştır: Örneğin ilk artış, görülür şekilde 2. Dünya Savaşı'nın hemen akabinde, ikincisi kadife devrimler ve demokratikleşme hareketlerinin yükseldiği yıllarda, üçüncü ve en çok artışta Doğu bloku ülkelerinin demokratikleşmesi esnasında gerçekleşmiştir. Yine de yazarlar bu artışın sadece demokratikleşmeyle ilişkilendirilmesini sorunlu buluyor ve pek çok başka etkenin buna neden

8 Doron Shulztiner & Guy E. Carmi, *Human Dignity in National Constitutions: Functions, Promises and Dangers*, *the American Journal of Comparative Law*, Vol. 62, 461-490.

ŞEKİL 1. YILLARA GÖRE ANAYASALARDA 'HAYSİYET' KULLANIMI

olabileceğini ifade ediyorlar.⁹ Bu nedenle de anayasayapıcıların *haysiyeti* anayasaya nasıl dahil ettiklerine bakmışlar. Örneğin Afganistan, Bolivya, Dominik Cumhuriyeti, Eritrea, Gana, Kazakistan, Mali, Namibya, Polonya ve Sırbistan, Alman Anayasası formülasyonunu olduğu gibi almışlar. Bu ülkelerin yakın tarihini kısaca hatırlarsak, anayasalarda *haysiyete* değinmiş olmalarının doğrudan demokratikleşme ile alakalı olmadığını anlayabiliriz. Tabii yine bu ülkelerin bazılarının yakın tarih tecrübelerinden anlaşılabilceği üzere *haysiyet* gibi ‘haklar hakkı’ bir hakkın anayasaya girmiş olmasının kâğıt üzerinde kalabileceği tehlikesini de gözönünde bulundurmalıyız. Ancak yine de belirtmekte fayda var, bu ülkeler her ne kadar *haysiyet* maddesi formülünü Almanya’dan almış olsalar da anayasal mimari açıdan bakıldığında Almanya’yla benzer değillerdir. Almanya’da *haysiyet* hakkı anayasanın en başında olmasıyla sayılan ülkelerden ayrılır. Bu oldukça önemli bir farktır.

Ülkelerin yakın tarih ve anayasa yazımları arasındaki bağlantı da her zaman aynı değildir, örneğin kimi eski koloni ülkelerinde *haysiyet*, çalışma yasaları dahil yasalara ve anayasaya yazılırken kimilerinde *haysiyet* anayasaya girmemiştir. Sağlam yasal çerçeve ya da anayasal geleneğe sahip kimi ülkelerde, örneğin Fransa, Amerika ya da İngiltere’de ise *haysiyet* anayasaya yazılmış bir kavram değildir. Böyle olmamakla birlikte yüksek mahkemelerin kararlarında *haysiyete* sık sık rastlanılmaktadır.¹⁰

9 (A.g.e.)

10 Amerikan Yüksek Mahkemesi’nin kimi yargıçlar döneminde kararlarında kavramı hiç tanımlamasalar da *haysiyete* daha fazla referans verdikleri olmuştur örneğin görev yaptığı dönemde mahkemenin liberal kanadının öncüsü olarak bilinen William Brennan yıllarında *haysiyet* sözcüğü kararlara diğer dönemlere oranla daha fazla yazılmıştır. Bkz. Stephen J. Wermiel, *Law and Human Dignity: The Judicial Soul of Justice Brennan*, 7 Wm. & Mary Bill Rts. J. 223 (1998) <http://scholarship.law.wm.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1430&context=wmborj>

Ancak kıta Avrupa’sı ve Amerika’da *haysiyet* kavramı benzer şekilde anlaşılmamaktadır.¹¹ Avrupa’lı hukukçuların *haysiyete* yükledikleri anlamı Amerika’lı hukukçular daha çok otonomi ile karşılamaktadırlar.

Kavramın tarihsel olarak farklı anlamlara sahip olmasının ve mimarideki yeri ve öneminin yanı sıra kavrama ilişkin otoritenin kime verileceği konusunda da çeşitli formüller vardır. Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı’nın ilk maddesi şöyledir:

Madde 1. - Haysiyet

İnsan haysiyeti ihlal edilemez. Saygı gösterilmeli ve korunmalıdır.

Bu maddede insan *haysiyetinin* dokunulmazlığı öncelenirken, *haysiyete* saygı duyup koruması gereken özne muğlak bırakılmıştır. Bu konudaki farklı yorumlar ve öznellik atıfları konusunda fikir vermesi açısından bir kaç değişik anayasaya bakalım.

Alman Anayasasına baktığımızda koruma özneliğinin öncelikle devlete verildiğini görürüz. Çek Cumhuriyeti,¹² İspanya,¹³ İrlanda¹⁴ ve Polonya¹⁵ örnekleri *haysiyet* dahil hakların korunmasını devleti oluşturan halklara da verirken, AB dışında örneğin Peru anayasası¹⁶

11 Haysiyet ve otonomiye yaklaşımlararası farka bir örnek için, Marc Chase McAllister, *Human Dignity and Individual Liberty in Germany and the United States as Examined through Each Country’s Leading Abortion Cases*, 11 Tulsa J. Comp. & Int’l Law. 491, 501 (2004).

12 Çek Cumhuriyeti Anayasası, <http://www.psp.cz/cgi-bin/eng/docs/laws/1993/1.html>

13 İspanya Anayasası, <http://www.servat.unibe.ch/icl/spooooo.html>

14 İrlanda Anayasası, <http://www.servat.unibe.ch/icl/eiooooo.html>

15 Polonya Anayasası, <http://www.servat.unibe.ch/icl/plooooo.html>

16 Peru Anayasası, http://www.congreso.gob.pe/_ingles/CONSTITUTION_27.11.2012.pdf “The defense of the human person and respect for his dignity are the supreme purpose of the society and the State.”

---

haysiyetin korunması hiyerarşisinde önceliği önce topluma, sonra devlete veriyor.

ONUR:

Anayasalarda *onur* kavramının hangi maddelerle veya kavramlarla ilişkili olduğu konusuna geçmeden önce, sosyal bilimler ve hukuk alanındaki pek çok kavram gibi *onura* ilişkin normatif çerçevenin de bir hayli Avrupa merkezci olduğunu, bu raporun da bundan bir nebze de olsa mustarip olduğunu belirtmekte fayda var.

Avrupamerkezcilik eleştirisiyle birlikte de olsa aynı çerçeve içinden doğrusal (lineer) ilerlemeci bir bakışla ele alırsak *onur* yüzünü geçmişe, toplumun birey hakkındaki düşüncesinin çok daha önemli olduğu eski zamanlara dönmüş bir kavram.¹⁷ *Onur* deyince akla aile onurunu kurtarmak için kızını ya da eşini öldüren babalar-eşler, aşiretler- kabileler arası onur savaşları, onurunu yitirdiği için Seppuku'yla intihar etmiş Japon savaşçısı, toplum karşısında yoğun utanç duygusuyla örselenmiş bireyler, insanın değerinin insan oluşundan kaynaklanmayıp, toplumun ağır tahakkümünde biçildiği bir dünya geliyor akla. Dolayısıyla çeşitli bağlamlardaki kullanımıyla *onur*, Batı'da sivil hayatta eski önemini yitirmiştir; ancak bu kavrama çoğunlukla askeri, nadiren de olsa sivil bürokrasinin dilinde halen rastlanabilmektedir.

Dünya anayasalarına baktığımızda *onurun haysiyetle* birlikte bildiğimiz anlamıyla yan yana yer aldığı metin sayısının oldukça kısıtlı olduğunu görüyoruz.¹⁸ *Onur*, Ekvator Ginesi

Anayasasının Bireysel Özgürlükleri düzenleyen 13. Maddesi'nin 5. Bendinde iyi itibarın yanında; Litvanya ve Slovakya Anayasalarının Özel Yaşam Haklarını düzenleyen 22. (L) ve 19. (S) ve Litvanya'nın İfade Özgürlüğünü düzenleyen 25. Madde'sinde *haysiyetle* yan yana, Özbekistan Anayasası'nın çeşitli bireysel özgürlükleri düzenleyen 13. Maddesi'nde tek başına, 27 ve 48. Maddelerinde *haysiyetin* yanında; Mozambik Anayasası 71. Maddesi ve Bhutan Anayasası 19. Madde ve Surinam 17. Maddede yine özel yaşam hakları çerçevesinde itibarla birlikte; Angola Anayasası'nın İfade Özgürlüğü'nü düzenleyen 40. Maddesinin 3. Bendinde ifade özgürlüğünün kısıtlanabileceği durumlara işaret ederken de itibarla birlikte yer alıyor. Basın özgürlüklerinin bireysel itibar lehine kısıtlandığı durumlar ve az sayıda anayasada (ki bunlar bildiğimiz anlamda güçlü *haysiyet* anayasaları değil) temel haklarda *haysiyet* ve itibarla yan yana olmak dışında dünya anayasalarında *onur* kavramına sadece yasama ve yürütme organlarına seçilmiş / atanmışlar için anayasal yemin metinlerinde ya da başka ülkelerin vereceği *onursal* paye ve madalyaların kabul edilmesinin anayasal çerçeveye bağlanması durumunda değinilmiş. Pek çok ülkede vatandaşların diğer ülkelerden *onur* payesi alması genelde yürütmenin başının onaylamasına bağlıdır.

Öte yandan *onur* kavramının haklarla değil görev ve sorumluluklarla ilişkilendirildiği anayasal metinler de var. Bangladeş (Madde 20) çalışmayı ve Yemen (Madde 28 ve 29) hem çalışmayı hem de sivil hizmeti toplumun gelişmesi için gerekli ve *onurlu* sayıyor. Öte yandan Sudan (Madde 18), Umman (Madde 37), Mozambik (Madde 71), Yemen (Madde 59), Birleşik Arap Emirlikleri (Madde 43), Bangladeş (Madde 150 -dolaylı) askerlik görevinin vatandaşlar için *onur* olduğunu belirtirken, yürütmenin başına anayasada milli *onur* kaynağı olma payesini atfetmiş anayasalar da

---

¹⁷ Peter Berger, "On the Obsolescence of the Concept of Honor," in Stanley Hauerwas, Alasdair MacIntyre (eds), *Revisions: Changing Perspectives in Moral Philosophy*, Notre Dame (Indiana), Notre Dame University Press, 1983, p. 172-81

¹⁸ Sözü edilen Anayasalara Oxford Dünya Anayasaları Veritabanından ulaşılmıştır. <http://oxcon.oup.com/>

var: Uganda (Madde 98), Sierra Leone (Madde 40:2), Gana (Madde 270 –paralel), Namibya (Madde 29- dolaylı) gibi.

Burada bir kaç şey dikkat çekiyor: birincisi Batı Anayasalarında onurun haysiyetle aynı anayasal düzlemde kullanılmadığı, hatta diğer bölgelerdeki anayasalara göre *basın özgürlüklerinin kısıtlanması durumu dışında* genelde anayasaya daha az yazdıkları. Daha geleneksel toplumların anayasasında onurun hem daha fazla yazıldığı hem de haklar yerine ödevler ve görevlerle daha çok ilişkilendirildiği gözlemlenebilir. Yanı sıra bazen de örneğin İspanya anayasası 26. Maddede olduğu gibi meslek odalarının *onur* kurulu kurması anayasal olarak yasaklanmıştır. Dolayısıyla anayasa koyucular yasaların sadece metinlerine ya da mimarilerine değil bu çeşit bağlama yönelik tarihsel nedenlere de dikkat etmelidirler.

AMERİKA'DA HAYSİYET YORUMLARI: ANAYASA ÜSTÜ VE ANAYASA DIŞI

Kıta Avrupa'sının aksine insan *haysiyeti* Amerika'da bir anayasal kavram değildir. Ancak 1940'lardan bu yana, mahkeme kararlarında Kıta Avrupa'sında anlaşılan anlamıyla çok daha fazla yer verilmektedir. Hukuk doktrini açısından kesin çerçevesi çizilmemiş olsa da kavram, ölüm cezasının anayasallığı, işkence, hapisane şartları ve mahpusların hakları, güvenlik noktalarında vücut boşluklarının taranması, bedensel bütünlüğü bozmak olarak anlaşılabilir bedensel sınırların alınması ve bedene diğer müdahalelerin karara bağlanmasında etkili olmuştur. Amerika'nın yüksek profilli dava konuları olan kürtaj, ölüm cezası ve cinsel yönelim gibi konuların gerek tartışılmasında gerek önceki kararların geri çevrilmesinde *haysiyet* kavramının önemli ve tartışmalı bir

yeri olmuştur.¹⁹ Avrupa'da da *haysiyet* devletin güvenlik meselesi veya tehdit algısı olduğu anlarda dahi insan ruhu ve bedenine yapabileceklerinin sınırlarından, insanın kendisine yapabileceklerinin sınırlarına kadar çok geniş bir alanı düzenlemektedir.

Neomi Rao, Amerikan ve Avrupa yüksek mahkemelerinin verdiği son dönem davalardan yola çıkarak yazdığı makalesinde mahkemelerin birbirinden farklı en az üç *haysiyet* anlayışını karara geçirdiğini anlatır.²⁰ Bunlardan ilki insanın varoluşundan itibaren herhangi bir miras, yetenek ve özelliğe bağlı olmaksızın sahip olduğu değer olarak *haysiyettir*. Bu anlayışa göre *haysiyet* çoğulcudur ve bu yönüyle iyi/erdemli hayata dair farklı düşünceler olabileceğini kabul eder. Amerikan mahkemelerinde devletin, ifade özgürlüğü, özel hayat ve cinsel ilişkilere ilişkin tasarruflarında bireyi koruyan/önceleyen kararlar bu birinci *haysiyet* anlayışına bağlıdır. Mahkemeler bu konularda devletin bireye müdahalesini azaltarak, negatif özgürlüklerin alanını açar ve *haysiyeti* maksimize ederler.

İkinci anlayışa göre *haysiyet*, mahkeme kararlarında esaslı (substantive) değerlerin uygulamaya konulduğu bir alan olarak yer alabilir. Bir önceki kullanımda insanın varoluşundan kaynaklı *haysiyet*, farklı yaşam biçimlerini kabul ederken, esaslı değerlerden kaynaklı *haysiyet* belli bir şekilde yaşamayı norm olarak uygulamak ister. Bu kavramsallaştırmada iyi / doğru olanın ne olduğu konusunda belirli bir fikir vardır. Bu durumda mahkemeler insan *haysiyetine* neyin yaraşır neyin yaraşmayacağı konusunda

¹⁹ Matthias Mahlmann, *Human Dignity and Autonomy in Modern Constitutional Orders in Oxford Handbook of Comparative Constitutions*, (online version), May 2012.

²⁰ Neomi Rao, *Three Concepts of Dignity in Constitutional Law*, *Notre Dame Law Review*, vol 86:1.

---

toplumun tercihlerini yansıtan bir fikre sahiptir. Rao, buna örnek olarak Fransa'da bazı şehirlerde insan *haysiyetine* "yakışmayan" kimi eğlence formlarını -örneğin cüce atıp tutmayı, cücelerin bu işten para kazanmaya devam etmek istemelerine rağmen- yasaklamıştır. Rao burada, *haysiyetin* böylesi bir himayeci yorum içerisinde kullanılabileceğine dikkat çeker. Yine Fransa benzer bir himayeci *haysiyet* yorumuyla Burka giyen kadınların kendi isteklerine rağmen burka giymelerini insan *haysiyetine* uygun olmadığı gerekçesiyle yasaklamıştır. Bireyleri şiddet ve yoksulluktan korumaya çalışan himayeci yasaların *haysiyetle* ilişkilendirilmesi de benzer yollardır.

Son olarak Rao, anayasal mahkemelerin *haysiyeti* bireyi bireyselliğinde /kendine özgünlüğünde tanıma ve saygı duyma olarak anladığını söyler. *Haysiyeti* olan bireyi, yine *haysiyeti* olan başka bireylerin, örneğin hakaret ve nefret söylemi gibi davranışlarından korumaya yönelik kanun ve kararlar bu minvaldedir. Rao'nun 'tanınma ve saygı görme hakkı' olarak ifade ettiği bu *haysiyet* kullanımı diğer ikisine göre daha yenidir. 'Tanınma hakkı olarak *haysiyet*'in yeni bir siyasi talep olduğunu söyleyen Rao, bunun özgürlük veya minimum yaşam standardı istemek gibi değil, basitçe saygı talep eden yeni bir form olduğunu belirtir. Bu biçimiyle *haysiyet* üçüncü kuşak haklardan 'dayanışma hakları'nın temelini oluşturmaktadır.

Gerek anayasa uzlaşma komisyonu tartışmalarını takip edenler, gerekse Türkiye'nin bir sonraki anayasasının hazırlanma sürecinde, ne çeşit hukuksal ve siyasi taleplere yanıt aranması gerektiğine kafa yoranlar özellikle *haysiyetin* ikinci ve üçüncü yorumlarını hakkıyla anlamının bizim için ne kadar önemli olduğunu teslim edebilir.

III. Türkçede *Onur* (Honor) ve *Haysiyet* (Dignity)

Türkçe’de *onur* ve *haysiyet* tartışmasına geçmeden önce, TBMM Anayasa Uzlaşma Komisyonu tarafından hazırlanan yeni anayasa taslağının oybirliği (consensus) ile kabul edilen birinci maddesi nasıldı, hatırlayalım:

“A. Temel haklar ve hürriyetler (özgürlükler)

a) Temel ilkeler

İnsan onur ve haysiyeti

Madde 1.

(1) İnsan onur ve haysiyeti dokunulmazdır.

İnsan onur ve haysiyeti insan haklarının ve anayasal düzenin temelidir.

(2) Devlet, insan onur ve haysiyeti ile insanın maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkına saygı duyar, bu değerleri korur ve bunların önündeki tüm engelleri kaldırır.”

Görüldüğü gibi anayasa taslağında birinci maddenin iki bileşeninden ikincisi olan *haysiyet*, gerek demokratik siyaset kuramı ana başlığı altında işlenen insan hakları meselesinde, gerekse yine demokratik kuramda geçiş (transition) rejimlerinde, devletin ve seçkinlerin geriye dönük suçlarının ve ihlallerinin ileriye yönelik telafisi bağlamında oldukça önemli bir kavramdır. Tam da bu nedenle literatürde ‘güçlü haysiyet anayasaları’ olarak bilinen anayasalar aslında, soykırım, *apartheid*, holokost, etnik kıyım veya dekolonizasyon sonrası toplumlarda, müzakere sonucu yapılan yüzleşme, hesaplaşma ve kopuş anayasalarıdır: Holokost sonrası Almanya, Apartheid sonrası Güney Afrika veya Portekiz’in kolonisi olmaktan kurtulmuş Angola, Cape Verde, Mozambik gibi ülkelerin anayasaları gibi.

Yine insan hakları çerçevesinde *haysiyet*, LGBT bireylerin evlilik ve yasal birliktelik hakları konusunda heteroseksüellerle yasa önünde eşitlenmesi, organ nakli ve bedensel bütünlüğün korunması, ölümcül veya iyileşemez hastanın hayatını kendi iradesiyle *haysiyetli* bir biçimde sonlandırması, grup haklarının anayasal çerçeve ve mahkemelerde “grup *haysiyeti*” kavramıyla korunmasını sağlar. İfade özgürlüğünün bireylerin *haysiyetini* önceleyecek şekilde kısıtlanması gibi konularda anayasa maddelerinin birbirleriyle ve genel olarak yasanın kendisiyle çelişmesini önleyen bir şemsiye kavram, yahut *süpra* kavram olarak karşımıza çıkar. Bu tartışmalara, 1. bölümde de kısaca değinmiştik. Bazı yasal metinlerde, örneğin İsrail anayasası işlevindeki Esas Hukuku’nda, *haysiyetle* ilgili maddelere, olağanüstü hallerde bile ancak geçerli bir nedenle belirli bir süre askıya alınabilecek süper yasa statüsü verilmiştir.²¹ *Onur* ve *haysiyetin* Türkiye Cumhuriyeti’nin geçmiş anayasalarındaki yeri ve gelişimine yazının bir sonraki bölümünde daha uzun değinilecektir.

Onur kavramı ise geleneksel ilişki ağlarının halihazırda çözülmediği, bireyin ‘birey olarak değerinin’ içinde yaşadığı toplumun ana akım değerlerine uygunluğuyla üstten belirlendiği, kişinin mahremiyeti dahil yaşamının her alanını *onur/ namus/ utanç* çerçevesiyle düzenlemesinin beklendiği, bu düzene

21 İsrail Esas Hukuku, http://www.knesset.gov.il/laws/special/eng/basic3_eng.htm

uyulmadığı takdirde ise bireyin topluluktan dışlanması ve kimi zaman öldürülmesi ile sonlanabilecek bir değerler bütününe işaret ediyor.²² Kolonyal toplumlarda kolonize edeni (“onurlu”yu), kolonize edilenden ayırmaya, sınıflı toplumlarda sınıflar arası ayrımları zaman içinde kodifiye etmeye (*honorable* sözcüğünde olduğu gibi) de yaramış olan *onur* kavramı modern toplumlarda, özellikle de polis, ordu ve benzeri milli güvenlik aygıtı iç mevzuatında görev/ ödev kavramlarıyla ilişkilendirilmiş. Pek çok dilde *namus/ şeref* anlamına da gelen *onur* kavramını TDK sözlüğü ise *haysiyetle* eşanlamlı tanımlamış. Belki de bu nedenle *haysiyetle* değişmeli olarak kullanılan *onur* aslında, daha önce daha geniş açıkladığımız gibi, bireyin en azından Kantçı anlamda doğuştan itibaren kendiliğindenliğine (yani bireyin kendi içinde amaç oluşuna, kendisi ile başlayıp kendisi ile bittiğine) ve özerkliğine vurguda bulunan *haysiyetle* en azından Batı epistemolojisi içinden bakıldığında çelişebilecek bir kavramdır.

Bu iki kavramın Türkçedeki sözlük ve gündelik kullanıma yerleşmiş anlamlarına Batı felsefe ve hukuk felsefesindeki anlamlarını akılda tutarak bakmak gerekiyor. **Zira bu kavramların içeriğinin anayasayapıcılar, yasaları yorumlayanlar ve uygulayanlar ve toplumun değişik kesimleri tarafından aynı şekilde anlaşılması gerek.** Yine de bu noktada TESEV çalıştayı esnasında özellikle Mithat Sancar tarafından dile getirilmiş olan uygulamaya ilişkin olası sorunlar konusuna da değinmek istiyoruz.²³ Bu çeşit normatif bir anlam yükü taşıyan herhangi bir maddenin yorum ve uygulanmada suiistimal edilmesine engel

olabilmek adına kavramsal netlik oluşturmak önem kazanıyor. Neticede anayasal ya da yüksek mahkemeler yorum tekeline ellerinde bulundursalar da, aldıkları kararların maddeye ve maddeye içkin norma uygun olup olmadığının kamuoyunda da yaygın bir şekilde anlaşılabilmesi için kavramsal netlik şarttır.

Tartışmanın bu bölümünde farklı sözlük anlamlarına geçmeden önce bir meseleyi açıklamamız gerekiyor: Tüm dillerde olduğu gibi Türkçede de sözcükler sözlükteki anlamlarından farklılaşarak gündelik kullanımda yeniden hayat kazanabiliyorlar. Gerek bu çalışma boyunca, gerekse Ekim 2014’deki TESEV Demokratikleşme Programı çalıştayı ve sonrasındaki tartışmalar dolayısıyla bu anlam kaymaları ve birbirinin yerine kullanımların farkında olduğumuz halde, bu kavramların da evrilmiş tarihini mercek altına almak gerekiyor. Raporun tartışıldığı TESEV toplantısına katılan Türkçe öğretmeni Abdurrahman Arslan’la sunum sonrası yazışmamız²⁴ esnasında, Arslan’ın da Türk Dil Kurumu ve Nişanyan Sözlüğü’ne atfen belirttiği gibi, *onur*, *şeref* ve *haysiyet* şu şekillerde tanımlanmıştır:

Onur: iş. Fr. honneur 1. İnsanın kendisine karşı duyduğu saygı, öz saygı, *haysiyet*, izzetinefis: “Sanat ve kültür de gazetenin onur ve prestijini artıran ayrı bir önem taşıyordu.” – Haldun Taner. 2. Başkalarının gösterdiği saygının dayandığı kişisel değer, gurur, *şeref*: “Çokbilmiş görünmek, onuruna toz kondurmak istemez.” –T. Buğra²⁵

Şeref: iş. Ar. Şeref 1. Başkalarının gösterdiği saygının dayandığı kişisel değer, *onur*: İnsanın şerefi. Yurdun şerefi. 2. Erdem, gözü peklik ve yetenekle kazanılmış iyi şöhret:

²² Bkz bu raporun 1. Bölümündeki Batı’da *onur* kavramı tartışması

²³ Erbal, Ayda (Ekim 2014), *Türkiye’nin Yeni Anayasasında Onur, Haysiyet ve Otonomi*”, TESEV Demokratikleşme Programı Çalıştayı, <http://tesev.org.tr/turkiye-nin-yeni-anayasasinda-onur,-haysiyet-ve-otonomi-calistayi/Icerik/1739.html>

²⁴ Arslan, A. (2015). *Anayasa Taslak Metni*. [email]

²⁵ *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, 1998, Ankara

“Kolay şöhret, güç sanatın şerefini daima kıskanmıştır.” –F. R. Atay²⁶

Haysiyet: iş. Ar. Haysiyet 1. Değer, saygınlık, itibar: “Kendinden dinlediğine göre çekilmenin sebebi bir haysiyet meselesi idi.” – F. R. Atay 2. Onur, öz saygısı, şeref.²⁷

Yine aynı yazışmada Arslan, Nişanyan’a referans vererek 1934 öncesindeki Türkçe metinlerde bu kelimeye rastlanmadığını ve Onur kelimesinin Fransızca Honneur’dan yola çıkılarak uydurulup Osmanlıca’ya Arapça’dan geçmiş Şeref sözcüğünün yerini tuttuğunu ifade etmiştir. Oysa daha önce de belirttiğimiz gibi *haysiyet*, bireyin içine doğmuş olduğu toplumun değerlerinden ve o toplumun söz konusu birey hakkındaki düşüncelerinden bağımsız, varoluşuna içsel/ içkin bir kavramdır—dışsal değerler bütünü sonradan dayatan bir kavram değil. Tam da bu nedenle, Holokost sonrası 70’lerin Batı Almanya (Doğu Almanya’nın aksine) yasaları kürtaji, anayasayla çeliştiği gerekçesiyle, insan varoluşunun ne zaman başladığı sorusuna ve insan *haysiyeti* maddesine dayanarak yasaklamışlar ve bu yasak 90’lı yılların başlarına kadar yürürlükte kalmıştır.

Dolayısıyla, öncelikle, İngilizcedeki *dignity* kavramının doğru çevirisi *haysiyet* olmalı. Ancak, anayasa, felsefe ve siyaset felsefesi çerçevesinde *haysiyet* ile paralel ama çelişkili tek kavram “*onur (honor)/şeref*” değildir; daha da önemlisi özerklik (autonomy) kavramıdır. Anayasal çerçevede bireyin özerkliği kavramının *haysiyet* kavramıyla çelişebileceği durumlara, yukarıdaki örnek de dahildir: Daha önce belirttiğimiz gibi Batı Almanya mahkemeleri Alman Anayasa’sının 1. Maddesine (yani *haysiyete*) dayanarak goları kadar fetüsün “insan” olmaktan kaynaklı

yaşam ve *haysiyet* hakkını, fetüsü taşıyan annenin özerkliğinin üstünde görmüş ve kürtaji Anayasaya aykırı olarak yorumlamışlardır.²⁸

Bu raporun bir yıla yayılan yazım serüveninde yaptığım çeşitli okumalardan vardığım sonuç, *onur* ile *haysiyet* kelimelerinin eşanlamlı kullanılmasının kavramsal kargaşaya yol açacağı yönündeydi. Bu raporun yazılma nedenlerinden biri de bu keyfi kavramsal örtüştürmenin daha büyük sorunlar çıkarabilecek olmasıydı. Nitekim sunum sırasındaki ve sonrasındaki tartışmalar kavramsal berraklığın had safhada önemli olduğunu ortaya çıkardı.

Anayasa Uzlaşma Komisyonu tartışmalarının kısa bir özetine geçmeden önce tarih boyunca Türkiye Anayasa’larında *onur* ve *haysiyetin* nasıl yer aldığına bakalım.

---

26 (a.g.e.)

27 (a.g.e.)

---

28 Michel Rosenfeld&Andras Sajo (Ed.), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, pp 1063-1071, Oxford 2012

IV. Türkiye Anayasaları'nda Onur ve Haysiyet

Türkiye'nin anayasa-öncesi reform metinlerine ya da bizzat anayasalarına *haysiyet* kavramı 1961 Anayasası'yla girerken, *onur / şeref* kavramlarının izini, daha önceki dönemlerde benzer çağrışımları itibarıyla ırz, namus veya ırz u namus tamlaması vesilesiyle 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na kadar sürmek mümkün.²⁹ Her ne kadar Hatt-ı Hümayun bir anayasa değilse de hem devletin tebaaya karşı yükümlülükleri konusunda hem de farklı tebaaların birbirine davranışlarını düzenleme konusunda ilk metin olduğunu söyleyebiliriz. Hatt-ı Hümayun'da metnin en başında, yeni yasaların yapılma amacının bizzat tebaa üyelerinin dokunulmazlığını sağlamak olduğu belirtilir ve bu dokunulmazlığın asayişin ve adaletin tesisi için temel ilke olduğu şöyle açıklanır:

... temel ilkeleri de: Can güvenliği, ırz, namus ve mal dokunulmazlığı, vergilerin belirliliği, askere alma yönteminin ve askerlik süresinin saptanmasıdır, şöyle ki: Yeryüzünde candan ve ırz ve namustan daha değerli bir şey olmadığından, bir adam onları tehlikede gördükçe yaradılışı ve karakteri kötülüğe [eğilimli] olmasa bile, canını ve namusunu korumak için elbette bazı eylemlere geçer; bunun da devlete ve ülkeye sürekli olarak zarar getireceği açıktır; oysa canı ve namusu güvence altında bulunan kişinin devlete

bağlılık ve doğruluktan ayrılmayacağı ve bütün çabasının devlet ve milletine iyi hizmet vermeye yönelik olacağı da açıktır.³⁰

Metne yakından bakıldığında yasa yapıcının öncelikli derdinin bireyin hakları değil, aksamadan işlemesi gereken bir devlet düzeni için bireyin dokunulmazlığı olduğunu görebiliriz. Yani bireyin bütünlüğü ve dokunulmazlığı bir asayiş ve devlete biat sorunu olarak ele alınmış. 1804'ten itibaren öncelikle Balkanlardaki topraklarında hukuksal eşitsizlik ve kötü yönetim kaynaklı asayiş sorunları yaşamaya başlamış olan Osmanlı devleti, bu yasalarla kısmen dönemin gereklerine yanıt vermektedir. Yine aynı metinde şu ifadeler yer almaktadır:

... hiç kimse tarafından başkasının ırz ve namusuna dokunulmamalı, herkes mal ve mülküne serbestçe sahip olmalı, onları dilediği gibi kullanmalı ve devlet büyüklerince bu haklara el uzatılmamalı ve yüce devletimizin uyruklarının, ister İslâm, ister başka dinlerden olsun, ay[ı]rım gözetilmeksizin bu haklara sahip olmaları için can, ırz ve namus ve mal konularında bütün Osmanlı ülkesi halklarına, şeriat kuralları

²⁹ Daha çok Osmanlı Devleti'nin bekası ve Padişaha itaatın yasalştırılmasına yönelik olanı 808 Sened-i İttifak'ında ise tebaanın onur ve haysiyetine ilişkin benzer bir kaygı yoktur. Metin için bkz. <http://anayasametinleri.blogspot.com/2010/09/sened-i-ittifak-gunumuz-turkcesine.html>

³⁰ Hatt-ı Hümayun'un Hıfzı Veldet Velidedeoğlu tarafından sadeleştirilmiş ve Abdullah Sezer tarafından düzeltilip internete aktarılmış metni için, <http://anayasametinleri.blogspot.com/2010/09/1839-gulhane-hatt-i-humayunu-gunumuz.html>, <http://anayasametinleri.blogspot.com/2010/09/1839-gulhane-hatt-i-humayunu-gunumuz.html>, orijinali için bkz. <http://anayasametinleri.blogspot.com/2010/09/1839-gulhane-hatt-i-humayunu-orijinal.html>

gereği olarak, pâdişâhlığımız katından tam bir güvence verilmiştir.

Burada da görülebileceği gibi yasa koyucu kağıt üzerinde kalmış da olsa Müslüman olan ve olmayan tebaası arasında ayırım yapmadan can, ırz, namusunu ve mal edinme haklarını garanti etmektedir. Paris konferansında Osmanlı lehine kararlar alınmasını sağlamaya ve bu sayede imparatorluğun Hıristiyan ve Yahudileri üzerinden iç işlerine karışılmasına set çekmeye çalışan imparatorluk eliti, Paris konferansı öncesi Islahat fermanını yayımlayarak, Tanzimat'la başlamış olan bu inanışlar arası eşitlik düşüncesini pekiştirdiği izlenimini vermeye çalışacaktır. Islahat ayrıca ifade özgürlüğünü de bu inanışlar arası eşitlik prensibi gereğince kısıtlayacaktır. Özellikle 15. Madde *onur* kırıcı sözlerin tarifini de şöyle yasaklar:

Ve mezheb ve lisân veyahûd cinsiyet cihetleriyle sunûf-ı tebaa-i saltanat-ı seniyyemden bir sınıfın aher sınıfından aşağı tutulmasını mutâzâmın olan kâffe-i ta'birât ve elfaz ve temyizat muharreratı divaniyyeden ilelebet mâhv-ı izâle kılınması ve ahâd-ı nâs beyninde veyâhud memurîn taraflarından dahi mucibi şin ve ar olacak veya namûsa dokunacak her türlü tarif ve tavsifin istimâli kanûnen menolunması.³¹

Yeri gelmişken belirtmekte fayda var: Türkiye anayasaları ya da anayasal metinlerinde özellikle ırz kelimesinin bireylerin bütünlük ve dokunulmazlığını tanımlamada keyfi diyebileceğimiz bir sürekliliği vardır. Bu durum 1924 Anayasası'nda yine karşımıza çıkmaktadır; hatta Anayasa'nın yabancı kamuoyuna bütünüyle sunulduğu Edward Mead Earle çevirisinde 71. Maddedeki ırz

İngilizceye *honor* olarak çevrilmiştir.³² Metnin aslı şöyledir:

Madde 70- Kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünme, söz, yayım, yolculuk, bağıt, çalışma, mülk edinme, malını ve hakkını kullanma, toplanma, dernek kurma, ortaklık kurma hakları ve hürriyetleri Türklerin tabii haklarındandır.

Madde 71- Cana, mala, ırza, konuta hiçbir türlü dokunulamaz.

Islahat Fermanı'nda ırz yerine namus (ve şeref) geçecektir. Dikkat edilirse bu metinde de daha öncekilerde olduğu gibi beden bütünlüğü, can ve mal güvenliği etrafındaki yasal dil, genel itibarıyla İmparatorluğun "ötekisi" olan Hıristiyan ve Yahudileri yasa önünde Müslümanlarla eşit duruma getirme yolunda "dokunulmazlığı" öne sürmektedir. Her ne kadar Türkiye anayasal metinlerinde 1961 yılına kadar rastlanmıyor olsa da aşağıdaki Islahat Fermanı özetinde de görülebileceği üzere aslında azınlıkların yasa önünde eşitlenmesine ilişkin uzun uzun anlatılan "dokunulmazlık" ile kastedilen, çoğunluğun azınlığa karşı 'insan haysiyeti'ne uymayacak davranışlarda bulunmasının önünün alınmasıdır:

1839 Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu ile tanınan can, mal namus [ve] şeref dokunulmazlıklarının ve [M]üslüman olmayan cemaatlerin öteden beri sahip oldukları ruhanî [istisna] ve ayrıcalıkların bir kez daha güvence altına alınması, bu yolda somut önlemlere başvurma sözünün verilmesi, kiliselerin topladığı vergilerin kalkması, Rum Patriğinin ömür boyu seçilmesi, dinsel toplulukların kendilerini yönetmeleri için cemaat meclislerini oluşturabilmeleri, ibadet yeri ve okul açabilmeleri, din, vicdan ve ibadet özgürlüklerinin kesin olarak korunması, din ve mezhebi yüzünden aşağılanmama, din

31 Bianchi'den aktaran Musa Gümüş, *Anayasal Meşrûti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi*, *bilig*, Güz 2008 Sayı 47, p. 223.

32 Bkz. "Article 71: The life, the property, the honor, and the home of each and all are inviolable." in <http://links.jstor.org/sici?sici=0032-3195%28192503%2940%3A1%3C73%3ATNCOT%3E2.o.CO%3B2->

değiştirmeye zorlanmama, İslâm'dan çıkmanın idam ile cezalandırılmaması, H[ı]ristiyanların da eyalet meclislerine, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye, bütün okullara, hattâ askerî hizmetlere girebilmeleri, mahkemede tanıklıklarının eşdeğerde sayılması, [M]üslüman ve [M]üslüman olmayan kişiler arasındaki dâvâlara karma mahkemelerde bakılması, yargılamaların açık olması, yeni ceza yasaları yapılması, işkencenin kaldırılması, ceza uygulamalarının insancılaştırılması, maliyede yeniliklere gidilmesi, vergide eşitlik...³³

1876 anayasası Kanun-i Esasi ise 1909 yılındaki değişiklikler dahil, ırz ve namus kavramlarını içermemekte onun yerine temel haklar çerçevesi altında kişi özgürlüğü ve güvenliğine değinmektedir:

“Madde 9.- Osmanlıların kâffesi hürriyeti şahsiyetlerine malik ve aherin hukuku hürriyetine tecavüz etmemekle mükelleftir.

Madde 10.- Hürriyeti şahsiye her türlü taarruzdan masundur. Hiç kimse kanunun tayin ettiği sebep ve suretten maada bir bahane ile mücazat olunamaz.”³⁴

[Madde 9.- Osmanlıların tümü kişi özgürlüğüne sahip ve diğer bireylerin özgürlüğüne zarar vermemekle yükümlüdür.

Madde 10.- Kişi özgürlüğü, her türlü saldırı karşısında dokunulmazdır. Hiç kimse, şeriat kuralları ve yasaların belirlediği nedenler ve durumlar dışında bir gerekçe ile cezalandırılmaz.]³⁵

Yine 1876 Kanun-i Esasi'si, 1839'dan bu yana anayasal metinlere girmiş ve zaman zaman da Müslüman çoğunluğun muhalefetiyle

karşılaşmış olsa da, kanun önünde dinler ve mezhepler arası eşitlik prensibini de maddeleştirmiştir.³⁶ 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (TEK) temel hak ve özgürlüklere ilişkin madde içermemektedir; ancak TEK'in yürürlükte olduğu 39 aylık dönemde 1876 Kanun-i Esasi'nin TEK'le çelişmeyen maddeleri geçerlidir.³⁷ 1945'te Türkçeleştirilip kanunlaştırılacak 1924 Anayasası'nda ise namus kelimesi milletvekilliği ve cumhurbaşkanlığı yeminleri vasıtasıyla 'görev'le ilişkilendirilmiştir. 1961 Anayasası'nda ise şeref sözcüğü hem millet olarak Türklere, hem daha sonra cumhurbaşkanı yemini vasıtasıyla Cumhuriyet'e atfedilmiş, hem de anayasanın kişinin hak ve ödevlerini kanunlaştıran 2. bölümünde basın hürriyetinin sınırlanmasını düzenleyen 22. Madde ve 'düzeltme ve cevap' hakkını tarif eden 27. Maddelerinde *haysiyetin* yanı sıra yer almıştır.³⁸

1961 Anayasası, Türkiye anayasaları içinde *haysiyet* kavramına en fazla referans vermiş anayasa olması açısından ilginçtir. 61 Anayasası'nın birden çok maddesinde *haysiyet* kavramı, Batı epistemolojisi ve anayasa yazım tarihinde içerdiği veya içerebileceği çeşitli

36 Madde 17. — Osmanlıların tümü, yasa önünde, dinsel ve mezhepsel durumlarının yanı sıra, ülkenin hak ve görevlerinde de birbirlerine eşittir, <http://www.anayasa.gen.tr/1876ke.html>

37 6. Dipnot, <http://anayasametineri.blogspot.com/2010/09/gunumuz-turkcesiyle-kanun-i-esasi.html>

38 Madde 22: “...Basın ve haber alma hürriyeti, ancak Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünü, kamu düzenini, millî güvenliği ve millî güvenliğin gerektirdiği gizliliği veya genel ahlâkı korumak, kişilerin *haysiyet*, şeref ve haklarına tecavüzü, suç işlemeye kışkırtmayı önlemek veya yargı görevinin amacına uygun olarak yerine getirilmesini sağlamak için kanunla sınırlanabilir...” Madde 27: “Düzeltme ve cevap hakkı, ancak kişilerin *haysiyet* ve şereflerine dokunulması veya kendileriyle ilgili gerçeğe aykırı yayınlar yapılması hallerinde tanınır ve kanunla düzenlenir...” Bkz: <http://anayasametineri.blogspot.com/2010/09/1961-turkiye-cumhuriyeti-anayasasi.html>

33 Islahat Fermanı, 28 Şubat 1856, <http://anayasametineri.blogspot.com/2010/09/1856-islahat-fermani-orijinal-metin-ve.html>

34 <http://www.anayasa.gen.tr/1876ke.html>

35 Kanun-i Esasi, <http://anayasametineri.blogspot.com/2010/09/gunumuz-turkcesiyle-kanun-i-esasi.html>

anlamları kapsayacak şekilde yer bulmuştur. Örneğin “Kişinin Hakları ve Ödevleri” bölümündeki haliyle Alman anayasasındaki Würde kavramına çok yakındır:

I – Kişi dokunulmazlığı

Madde 14. – Herkes, yaşama, maddî ve manevî varlığını geliştirme haklarına ve kişi hürriyetine sahiptir.

Kişi dokunulmazlığı ve hürriyeti, kanunun açıkça gösterdiği hallerde, usûlüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça kayıtlanamaz.

Kimseye eziyet ve işkence yapılamaz.

İnsan haysiyetiyle bağdaşmayan (sic) ceza konulamaz.³⁹

Daha önce de değindiğimiz gibi Alman Anayasası’ndaki Würde kavramı, 61 Anayasası’nın sonraki maddelerinde ayrıca değinilen iktisadi haklarla ilgili *haysiyeti* de içerir. Erin Daly başka bir bağlamda bir anayasal kavram olarak *haysiyetin* bu şekliyle iktisadi hakları içermesi ve onlara şemsiye görevi görmesi ikincil, üçüncül kuşak hakları kaçınılmaz biçimde anayasa mahkemelerinin önünde güçlü temsiline de neden olabilir diyor.⁴⁰ 61 Anayasası’nda her ne kadar birincil ve ikincil hakları birleştiren bir süper anayasal kavram olarak insan *haysiyeti* yer almasa da, Madde 41 güçlü *haysiyet* anayasalarında tek maddede kapsanmış hakları içermiş olmasıyla aslında anayasal devamlılığın nasıl kurulabileceğine de ilişkin ipucu veriyor:

Madde 41. – İktisadî ve sosyal hayat, adâlete, tam çalışma esasına ve herkes için insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlanması amacıyla düzenlenir.

İktisadî, sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmek; bu

maksatla, millî tasarrufu arttırmak, yatırımları toplum yararının gerektirdiği önceliklere yöneltmek ve kalkınma plânlarını yapmak Devletin ödevidir.

1961 Anayasası’nın 45. Maddesiyle birlikte devlete, vatandaşların insanlık haysiyetine uygun şartlarda yaşayabilmesi için yapılması gereken ödevler de veriliyor:

d) Ücrette adâlet sağlanması

Madde 45. – Devlet, çalışanların yaptıkları işe uygun ve insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlamalarına elverişli adâletli bir ücret elde etmeleri için gerekli tedbirleri alır.

Ancak her ne kadar 61 Anayasası iktisadi hakların insan *haysiyeti*yle olan ilişkisini kurabilmişse de birinci kuşak hakları dar ve tek milliyetçi anlamıyla okuduğu ve dini özgürlükleri de Diyanet’e sevk ederek “ehlileştirdiği” için aslında bir anayasal kavram olarak *haysiyetle* Anayasa’nın girişinden itibaren çelişiyor.

1982 Anayasası’nda ise namus sözcüğü meclis ve cumhurbaşkanlığı yeminlerinde yer alırken, şeref sözcüğü 1961 Anayasası’ndakine benzer bir biçimde başlangıçta Türk milletine atfedilmiş, daha sonra da ‘kişinin hakları ve ödevlerine’ değinen 2. bölümünde yine 61 Anayasası’na benzer bir biçimde, ‘düzeltme ve cevap’ hakkını düzenleyen 32. Maddede *haysiyet* kavramının yanı sıra yer almıştır:⁴¹

E. Düzeltme ve cevap hakkı

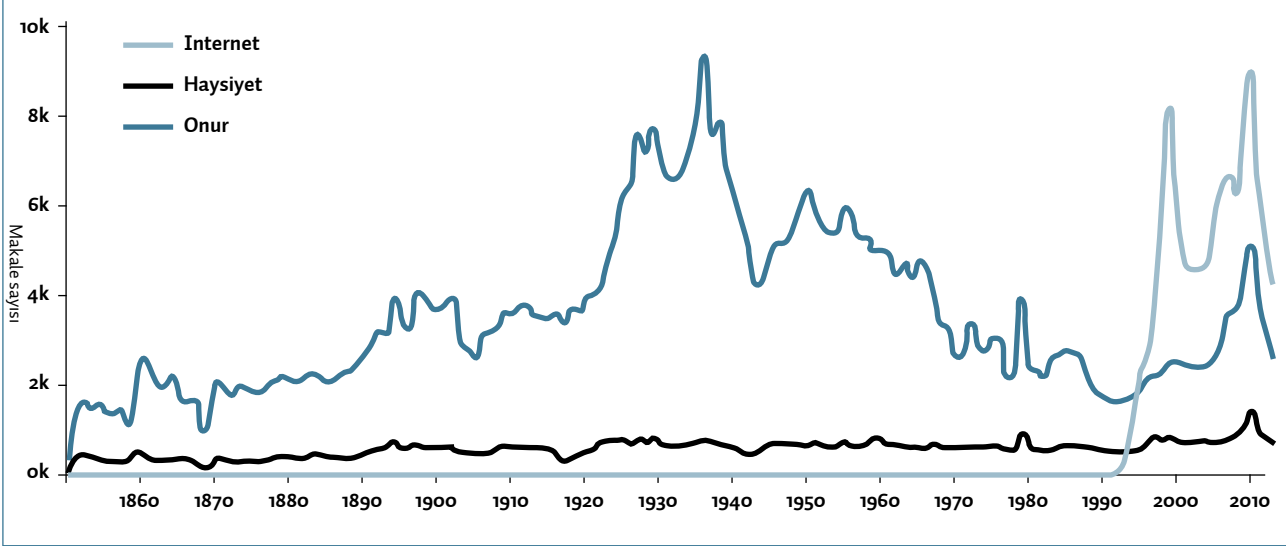
Madde 32.– Düzeltme ve cevap hakkı, ancak kişilerin haysiyet ve şereflerine dokunulması veya kendileriyle ilgili gerçeğe aykırı yayınlar yapılması hallerinde tanınır ve kanunla düzenlenir.

39 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, <http://anayasametinleri.blogspot.com/2010/09/1961-turkiye-cumhuriyeti-anayasasi.html>

40 Erin Daly, *Dignity Rights: Courts, Constitutions, and the Worth of the Human Person*, (Pennsylvania: UPenn Press), 2012.

41 Madde 32.– “Düzeltme ve cevap hakkı, ancak kişilerin haysiyet ve şereflerine dokunulması veya kendileriyle ilgili gerçeğe aykırı yayınlar yapılması hallerinde tanınır ve kanunla düzenlenir....” Bkz. <http://www.anayasa.gen.tr/1982ay.htm>

ŞEKİL 2. İÇİNDE “ONUR” VE “HAYSİYET” GEÇEN MAKALE SAYISININ YILLARA GÖRE DAĞILIMI

Özellikle 1982 Anayasası, bir anayasada *haysiyet* kavramının var olmasının uygulamada bir fark yaratmayabileceğine dair ibretlik bir vakadır. Zira işkence ve insan *haysiyetiyle* bağdaşmayan benzeri ceza ve muameleyi açıkça yasaklayan 17. Madde uyarınca Türkiye’de 80’lerde ve 90’larda işkence uygulanamıyor olması gerekiyordu. Ancak bildiğimiz üzere bu madde o yıllarda fiilen yok sayılması anlamına gelecek ölçüde defalarca ihlal edildi:

I. Kişinin dokunulmazlığı, maddî ve manevî varlığı

Madde 17.– Herkes, yaşama, maddî ve manevî varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir.

Tıbbî zorunluluklar ve kanunda yazılı haller dışında, kişinin vücut bütünlüğüne dokunulamaz; rızası olmadan bilimsel ve tıbbî deneylere tâbi tutulamaz.

Kimseye işkence ve eziyet yapılamaz; kimse insan *haysiyetiyle* bağdaşmayan bir cezaya veya muameleye tâbi tutulamaz.⁴²

Bütün sorunlarına rağmen ve *haysiyet* kavramını güçlü bir anayasal kavram olarak içermediği halde 1982 Anayasası, Madde 17’den sonra tanıdığı haklarla, örneğin çalışma şartlarını düzenleyen Madde 18, ‘insan *haysiyeti*’ kavramının tek maddeyle kapsayacağı hakları farklı maddelere dağıtmıştır.

Ne yazık ki, Türkiye’de kavramlara ilişkin tarih yazımı oldukça sınırlıdır. Hem Osmanlıca ve Türkçe arasındaki kesinti sebebiyle, hem de Türkiye basınında dijital devrim geç gerçekleştiğinden, elimizde İngilizce yayınları taramakta kullandığımız türden, on yıllara yayılmış eğilimlere bakarak kavramların siyasi dalgalanmalara olan duyarlılığını ölçen programlar bulunmamaktadır. Bir örnek vermek gerekirse 1860’lardan bu yana tüm arşivini dijital ortama aktarmış New York Times’in Chronicle servisinin sağladığı, bir ülkenin tarihi ve bağlamına ilişkin çıkarım yapabilme imkanı elimizde bulunmamaktadır. Yukarıda görüldüğü üzere, *onur* kavramının 1920-40’lar arası - muhtemelen 1929 buhranı ve faşizmin yükselişi nedeniyle, kullanımında patlama yaşanırken,

42 Yazıya aldığımız haliyle madde 2004 değişikliğini içermemektedir. <http://www.anayasa.gen.tr/1982ay.htm>

dignity (*haysiyet*) kavramı siyasi değişimler karşısında daha sabit ve nötürdür.

Kavramsal tarih verisinin eksikliği dolayısıyla *onur* kavramının Türkiye'deki toplumsal veya dini geçmişine, zaman içinde geçirdiği anlam değişimine ve kullanımlarına ilişkin bir şey söylemek epey zor. Türkiye yakın dönem siyasi tartışmalarında ise *haysiyet* kavramının, insan *onuru* formülü kisvesinde özellikle Meclis Anayasa Uzlaşma komisyonu faaliyetleyken epeyce konuşulduğunu görüyoruz. Örneğin Nisan 2013'te Anayasa Mahkemesinin kuruluşunun 51. yıldönümü nedeniyle AYM Başkanı Haşim Kılıç, "Anayasa yapımında sosyal ve siyasal kurumların değişmemesi gereken tek kırmızı çizgilerinin 'insanlık *onuru*' olduğunu belirtirken, insanlık *onurunu*, ilahi dinler başta olmak üzere tüm inanç sistemlerinin koruma altına aldığı" söylemiştir. Buna karşılık olarak da halen Meclis Başkanı olan Cemil Çiçek, "Sayın Başkanın bugünkü açıklamasında insan *onuru* ifadesi var. Elbette anayasanın felsefesi insan *onuru*yla alakalı. Ne yapıyorsak, ne yaparsak insan *onurunu* korumak ve yüceltmek adına yapacağız. Kaldı ki inancımıza göre de kainatın yaradılış sebeplerinden bir tanesi insandır. Onun için özü itibarıyla, felsefesi itibarıyla doğrudur. Bizim Uzlaşma Komisyonu da zaten bu konuda en baştan beri görüş birliği içindedir. Bunda tereddüt, sıkıntı yok," diyerek yanıt vermiştir.⁴³ Kılıç 2014 yılındaki konuşmasında da insanlık *onuruna* değinmiştir. Her iki bağlamda da kastedilenin tam olarak ne olduğu açık olmamakla birlikte, özellikle Cemil Çiçek'in yaptığı kainatın yaradılışı konulu referans ile insan *onuru* kavramına, insanı merkez alan (antroposentrik) bir din okuması üzerinden meşruiyet verdiğini görüyoruz.⁴⁴

Kavramın gündelik siyasette sol jargon içinde yakın tarihteki en bilinen kullanımı ise insanın bedeni ve ruhsal bütünlüğüne devlet eliyle verilmiş zararın en aşırı durumlarından biri olan işkencenin tarihiyle paralel. Özellikle 1980 darbesi sonrasında özetleyen sloganlardan biri "insanlık onuru işkenceyi yenecek" idi.⁴⁵ 1876 Anayasası'nın 26. Maddesinde kanunen yasaklanmış olan işkencenin bundan 100 yıl sonra "insanlık onuru" gibi dilde muğlak bir özneliğe ihale edilmiş olması ayrıca düşündürücüdür. Buradaki sorun insanlık onuruna muğlak bir öznellik atfetmekten çok, anayasal çerçevenin, popüler kültür ve gündelik siyasette yeri geldiğinde başvurulacak bir köşesinin bulunmamasıdır. Belki de 1982 anayasasının darbe anayasası olması nedeniyle de Türkiye'de özellikle insan hakları söz konusu olduğunda anayasalcılık zayıftır.

Dolayısıyla, 2015 genel seçimlerinden sonra olması beklenen bir sonraki anayasa yapım sürecinde önce de kamuoyuna, anayasal bir 'süpra hak' olarak insan *haysiyetinin*, nasıl ve hangi hukuki alanlarda veya hangi gündelik sorunların hukuki çözümlerinde yardımcı olacağıının anlatılması gerekiyor. Özellikle bu maddenin sadece hukukçular arasında bir teknik madde olarak kalmaması, vatandaşlar arasında bir hayatiyet kazanabilmesi ve bu sayede referans noktası olabilmesi için bio-etikden, din adamlığına kadar birçok alanda konuyla ilgili profesyonellerin bir önceki anayasa yazım sürecine göre medyada çok daha aktif olmaları ve görüş bildirmeleri, bu konu özelinde anayasal norm ve pratiklerin yerleşmesinde önemli yeri olacaktır.

43 *Anayasa Halka Gitsin*, 26 Nisan 2013, Hürriyet <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/23137345.asp>

44 Bu konuda daha geniş bir tartışma için bkz, Musa Bilgiz, *Kur'an'da İnsanlık Onuru*, Fecr Yayınları, Ankara 2012.

45 Ancak bu slogan, esas imlediği şeyin onurdan (honor) daha çok *haysiyet* (*dignity*) olduğunu düşündürüyor.

V. Anayasa Uzlaşma Komisyonunda Onur ve Haysiyet

TBMM Anayasa Uzlaşma Komisyonu'nun uzlaşmaya vardığı 60 maddeden oluşan Anayasa Taslak Metni⁴⁶, öncelikle mimarisi ve maddeler arası hiyerarşisi nedeniyle Türkiye'nin Kanun-i Esasi'den bu yana sahip olduğu anayasalardan radikal bir kopuşa işaret ediyor. Daha önceki anayasalar, mimarileri ve maddeler arası hiyerarşileri itibariyle öncelikli olarak devleti ve devletin çerçevesini tanımlamaya odaklıyken, yeni anayasa taslağı öncelikli olarak bireyin hak ve özgürlüklerini anayasal düzenin temeli olarak tanımlamasıyla Türkiye tarihinde bir anayasal 'ilk'e tekabül ediyor. Komisyon dağılmadan önce mimari üzerinde bu haliyle mutabakat sağlanmış olduysa şayet, bu kendi başına çok olumlu bir gelişmeye işaret eder. Ancak bu konuda görüştüğümüz Komisyon üyeleri ve danışmanlardan böyle olacağına ilişkin kesin bir yanıt alınamadı. Az önce sözünü ettiğimiz radikal kopuşun en belirgin göstergelerinden bir diğeryse taslağın üzerinde mutabakat sağlanmış ilk maddesidir. Eğer olası bir anayasa taslağında söz konusu madde yeni anayasanın hiyerarşik olarak birinci maddesi olarak kabul edilirse, Türkiye toplumu devleti önceleyen Anayasa geleneğinden, insan hak ve özgürlüklerini önceleyen bir Anayasa geleneğine doğru önemli bir ilk adımı atmış olacak. Burada belirtmemiz gerekiyor ki maddenin bu raporda ifade edeceğimiz sorunlarına rağmen bu haliyle bile Anayasa

taslağına girebilmiş olması Türkiye'de çeşitli dönemlerde dini ve siyasi özgürlükler, anadili hakkı, anayasa önünde halkların eşitliği, azınlık hakları, idam cezasının kaldırılması ve işkencenin yasalar vasıtasıyla gayrimeşru kılınması konularında insan hakları mücadelesi vermiş bütün parti, kurum, kuruluş ve aktivistlerin bir kazanımı olarak tarihe geçecektir. Ancak ileride daha geniş biçimde değineceğimiz üzere maddenin anayasaya girmesi kadar mimarideki yeri—örneğin, Almanya veya Güney Afrika anayasalarında olduğu gibi Anayasa'nın en başında yer alması—ve içeriğinin kavramlar arası karışıklığa izin vermeyecek ölçüde berrak olması da aynı derecede önem teşkil etmektedir. Bu vesileyle taslak Anayasa Temel Haklar ve Hürriyetler birinci madde nasıl formüle edilmişti tekrar hatırlayalım:

A. Temel haklar ve hürriyetler (özgürlükler)

a) Temel ilkeler

İnsan onur ve haysiyeti

Madde 1. (1) İnsan onur ve haysiyeti dokunulmazdır. İnsan onur ve haysiyeti insan haklarının ve anayasal düzenin temelidir.

(2) Devlet, insan onur ve haysiyeti ile insanın maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkına saygı duyar, bu değerleri korur ve bunların önündeki tüm engelleri kaldırır.

Temel Haklar ve Hürriyetler bölümünün en başında yer alan ve iki bölümden oluşan insan onur ve haysiyeti maddesi, madde içi hiyerarşiyi de dikkate alırsak bize şunları göstermektedir: Madde 1'in 1. bendinin 1. cümlesi, insan onur ve

⁴⁶ Ağustos 2013 itibariyle dört partinin üzerinde uzlaştığı maddeler, <http://anayasaizleme.org/agustos-uzlasilan-maddeler/>

haysiyetini, dokunulmazlıklarına atıfta bulunduğundan hemen sonra, sırasıyla insan haklarının ve anayasal düzenin temelini koyuyor. Madde 1'in 2. bendinde ise devletin, 1. bentte dokunulmaz olarak kodlanmış insan *onur* ve *haysiyeti* yanı sıra insanın maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkına dair yükümlülükleri sıralanıyor: Buna göre devlet sadece bu haklara saygı duymakla değil, bu değerleri korumak ve bunların önündeki tüm engelleri kaldırmakla yükümlüdür. Raporun dördüncü bölümünde Türkiye toplumlarının daha önceki anayasalarında bireysel hak ve özgürlüklerle *onur* ve *haysiyetin* nasıl yasalaştırıldığına daha geniş bakmıştık. Ancak yine de bir örnek olarak hem anayasal mimarinin maddeler arası hiyerarşisini değerlendirmek, hem de bu hiyerarşinin anayasalar arasında nasıl değişebileceğini görmek için 1982 anayasasının benzer hakları ne kadar farklı bir şekilde tanımladığını kısaca incelemek istiyoruz.

Bilindiği üzere 1982 Anayasası'nın 1995'de değişikliğe uğramış Başlangıç bölümünden sonra gelen Genel Esaslar başlıklı 1. Bölümü, sırasıyla Devletin şekli, Cumhuriyet'in nitelikleri, Devletin bütünlüğü, resmi dili, bayrağı, milli marşı ve başkenti, Değiştirilmeyecek hükümler ve Devletin temel amaç ve görevlerinin de tanımlandığı, merkezine devleti alan 11 maddeden oluşmaktadır. 12. Madde'den başlayan 2. Kısım'da ise, Temel Haklar hiyerarşide Ödevlerle ilişkilendirilerek Temel Hak ve Ödevler şeklinde tanımlanmıştı. Haklar ve Ödevlerin açıklandığı 2. Kısım 1. Bölümde sırasıyla Temel Hak ve Hürriyetlerin niteliği tanımlanmış (Madde 12), bunların sınırlanmasının şartları belirtilmiş (Madde 13), Temel Hak ve Hürriyetlerin kötüye kullanılmasının yasaklanması ve müeyyideleri (Madde 14), Devletin Temel hak ve hürriyetleri askıya alabilmesinin şartları (Madde 15) ve

yabancıların durumu (Madde 16) tanımlandıktan sonra 2. Kısımın 2. Bölümü'nde Kişinin Hakları ve Ödevleri altında kişi dokunulmazlığı ile kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı tanımlanmıştı. Varsayımsal bir düşünce denemesi olarak 1982 Anayasası'nın mimarisinde şimdiki 2. Kısım 1. Kısım olarak değiştirsek bile, 1982 Anayasası'nın temel hak ve özgürlükler yerine temel hak ve **ödevler** temelli kavramsal zihniyeti 2013 Anayasa taslak Temel Hak ve Özgürlükler 1. Maddesiyle kıyaslandığında siyasi yelpazede daha devletçi bir bakış açısına tekabül etmekten kurtulamamaktadır. Dolayısıyla 1982'ye kıyasla bu maddelere ilişkin, biri mimari yapı, diğeri de içerik ve kavramsal tasavvur olmak üzere bir değil iki olumlu değişiklik söz konusudur.

Eğer Taslak 1. Madde, tartışmalarda sıkça referans verilen Alman Anayasası'na benzer biçimde, sadece Temel Hak ve Özgürlükler bölümünün değil, tüm Anayasa'nın birinci maddesi olabilirse, hem hiyerarşideki yeri hem de içeriği itibarıyla, (1815 Viyana Kongresi'yle gündeme gelip, 1856 Paris ve 1878 Berlin Antlaşmaları ile yerleşmiş ve özellikle Holokost sonrası nihai şeklini almış olan) azınlık hakları ve insan hakları çerçevesinin Türkiye'de de "tüm devlet ve hukuk düzeninin aslı temeli olma" anlamında anayasallaşabileceğinin bir göstergesi olacak. Bu vesileyle bir sonraki bölümde tartışacağımız konularla da alakalı olarak, azınlık hakları hakkında Viyana Kongresi'nin başlarda Alman Yahudileri ve o dönemde yine bölünmüş Polonyalıların haklarına, 1856 Paris Kongresi'nin Osmanlı Hıristiyanları ve Yahudilerinin statüsüne, 1878 Berlin Kongresi'ninse yine Osmanlı azınlıklarına ilişkin olduğunu hatırlatalım. Görüldüğü üzere günümüze özellikle Birleşmiş Milletler vasıtasıyla insan hakları çerçevesi olarak yerleşmiş pek çok düşünce ve norm, dönemin Alman ve Osmanlı İmparatorlukları

arasındaki coğrafyada azınlıklara yönelik siyaseti eşitleştirme çabalarından kaynaklanıyor. Gerek Yeni Anayasa yazımı sürecinde, gerekse Türkiye kamuoyunun başat konuları arasında insan haklarının yasalaştırılması yer aldığından bu 150 yıllık meselenin henüz sonuçlanmadığını söyleyebiliriz.

Öte yandan bu maddenin varlığı, Türkiye’de gerek yasaların ruhuna işlemiş, gerek yargı ve basın eliyle rutinleştirilen insan hakları ihlallerini bir çırpıda iyileştirecek anlamına gelmiyor (örneğin yanlı ve yanlı yargı kararlarının eleştirel bir süzgeçten geçirilmeden yayımlanması, insan hakları ihlallerinin yargı ve basın yoluyla görünmez kılınarak meşrulaştırılması ya da basının kimi zaman bireyleri hedef göstermesi). Bu anlamda anayasanın metniyle uygulamalar arasında derin bir fark olma ihtimali hala var. Önceki bölümde değindiğimiz 1982 Anayasası dahil olmak üzere Türkiye’nin yakın dönem anayasalarının hepsi işkenceyi yasakladığı halde, 80’li ve 90’lı yılların Türkiye’sinin yaygın işkence pratikleri toplumca biliniyor. Ancak ‘uygulama’ meselesine gelmeden bile, anayasanın karşılaştırmalı bir perspektifle, özellikle kimi maddelerin temelindeki felsefi tartışmalar bilinerek yazılması gerek sade vatandaşlar gerekse medya üyeleri için bir eğitim süreci. Dolayısıyla, hem bu maddenin taslağın en başındaki referans olması, hem de mimarının bu raporda önerilecek şekliyle kurulması yönünde müzakereler elzemdir.

Anayasayapıcılar Anayasa’yı, devlet ve rejimi temelinde tanımlamak yerine, Almanya Anayasası’nda⁴⁷ olduğu gibi insanların dokunulmaz (*inviolable*) ve devredilmez (*inalienable*) haklarını insan *haysiyeti* (human

dignity) temelinde tanımladıkları takdirde Avrupa Birliği’nin Temel Haklar Sözleşmesiyle fikir birliği içinde olduklarını da göstermiş olacaklar.⁴⁸ Hatırlanacağı üzere Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı’nın ilk maddesi “insan *haysiyeti*” üzerinedir ve şöyle der: İnsan *haysiyeti* dokunulmazdır. Ona (insan *haysiyetine*) saygı duyulmalı ve bu *haysiyet* korunmalıdır.⁴⁹

YENİ ANAYASA YAPIMINDA BAŞLANGIÇ (DİBACE) VE 1. MADDE TARTIŞMALARI

Bu bölümde, Komisyon’un hazırladığı taslakta 1. Madde’de ele alınan *onur* ve *haysiyet* kavramları tartışmasının oldukça kısa bir özetine ve bir sonraki komisyonun da karşılaşması olası sorunları çözmeye ilişkin birkaç öneriyi ele alacağız. Bunu yaparken, taslakta üzerinde mutabakata varılmış maddelerde *onur* ve *haysiyet* kavramlarının başka nerelerde karşımıza çıktığına da bakacağız. Zira bu maddelerin içerdikleri 1. Madde altında toplanabilirdi.

Bir anayasal kavram olarak *haysiyet*, üzerinde mutabakat sağlanmış maddeler arasında birden fazla yerde mevcuttur. Raporun birinci bölümünde Temel Hak ve Hürriyetlerle ilgili olan 1. maddede *haysiyetin* anayasal hak olarak tanımlandığı bölüme değinmiştik. Ancak üzerinde başlangıç üzerinde mutabakat sağlanmadığı halde AK Parti, MHP, CHP ve BDP’nin değişik biçimlerde de olsa insan *haysiyetini* başlangıç metnine dahil etme fikirleri vardı. Önce bunların nasıl olduğuna bakalım:

47 Almanya Federal Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf>

48 Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı http://www.europarl.europa.eu/comparl/libe/elsj/charter/arto1/default_en.htm#6 (Aksi belirtilmediği sürece tüm linklerin son erişim tarihi 3 Şubat 2015’tir)

49 (a.g.e.)

AK Parti önerisi:

“Herkesin insan **haysiyet**inden kaynaklanan evrensel hak ve hürriyetlere sahip olduğu inancıyla her türlü ayrımcılığı reddeden, kültürel zenginliğimizin kaynağı olan etnik ve dini farklılıklarımıza saygı duyarak müşterek tarihimiz ve değerlerimiz etrafında birlikte yaşama arzusuyla hareket eden biz Türk Milleti; demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğüne dayanan bu Anayasayı egemen irademizin ifadesi olarak kabul ve ilan ederiz.”

CHP Önerisi:

“Çatalhöyük’ten bu yana toprağı yoğurup, uygarlığı inşa eden, bin yıldır dostlukla yaşayan; Balkanlardan, Kafkaslardan, Orta Asya’dan, Mezopotamya’dan yollara düşen, Anadolu’da buluşan kadim uygarlıkların mirasçısı olan Türkiye Cumhuriyeti Ahalisi;

Çanakkale’de, Sakarya’da, Afyon’da, “İstiklal Destanını” dünyaya haykırması, mazlum uluslara rehber olmuş; Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliğinde her türlü ayrımcılığı reddederek, farklılıkları ve kültürel çoğulculuğu, ulusal bütünlük anlayışı içinde zenginliklerin kaynağı olarak kabul eden eşitlik anlayışıyla ve “Türk Ulusu” adıyla;

İnsan onuruna, insan haklarına, hukukun üstünlüğüne, sosyal adalete, katılımcı ve çoğulcu demokrasi anlayışına dayalı laik Cumhuriyetin kurum ve kurallarını düzenleyen; tarihi ve kültürel mirasımızla çevre değerlerimizi koruma ve yaşatma amacı taşıyan bu Anayasayı ortak iradesi ile oluşturmuş;

Köken, dil, cinsiyet, inanç ayrımı yapmaksızın, bize yadigar olan, “Türkiye” adıyla andığımız bu güzel ülkeyi yurt edinmiş nesiller olarak;

“Ay yıldızlı” bayrak altında;

Egemen irademizin ve Cumhuriyetimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ün “çağdaş uygarlık hedefi” ile “ebedi barış idealine” bağlılığımızın ifadesi olarak....”

MHP önerisi:

“Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün öncülüğünde yapılan Kurtuluş Savaşı ile kurulan Türk Devleti’nin, ezelden beri hür yaşamış Türk Milleti’nin ve Aziz Türk Vatanı’nın ebediyen varlığı, bağımsızlığı, bölünmez bütünlüğü ve egemenliğin kayıtsız şartsız millete aidiyeti ilkeleri üzerinde inşa edilen bu Anayasa;

Türk vatandaşlarının insan şeref ve **haysiyetine** dayalı temel hak ve hürriyetlerini, herkesin hukuk önünde eşitliğini ve hiç kimseye hiçbir sebeple ayrımcılık yapılamayacağını hukuk devleti ve demokratik toplum düzeni gereklerine uygun olarak teyit eder.”

BDP önerisi:

“Biz Türkiye Halkı,

Bütün bireylerin ve halkların, evrensel insan hak ve özgürlüklerine sahip olduğu inancını taşıyoruz. Irk, dil, din, mezhep, cinsiyet, cinsel yönelim, etnik köken ve benzeri hiçbir ayrım yapmaksızın herkesin eşit olduğunu kabul ediyoruz. Türkiye’de yaşayan tüm farklı kimlikler, kültürler, diller ve inançlar bu anayasanın güvencesi altındadır. Farklılıklarımızı, toplumsal bütünlüğümüzün harcı olarak görüyoruz. Bütün eylemlerinde adaleti gözetmesini ve her durumda insanların hak ve özgürlüklerini güvence altına almasını devletin temel görevi sayıyoruz. Ebedi barış idealini taşıyan bireyler ve topluluklar olarak meşru müdafaa halleri dışında savaşı ve başka halkların özgürlüğüne karşı güç kullanmayı reddediyoruz.

İnsan onurunu, hukukun üstünlüğünü, özgürlüğü ve eşitliği esas alan, doğanın dengesini koruyarak doğayla uyumlu bir birlikteliği gözetken ve herkesin mutlu bir şekilde yaşamasını hedefleyen demokratik bir düzen kurmayı hedefliyoruz. Bu anayasayı da bu değerlere bağlılığımızın ve birlikte yaşama irademizin bir berati olarak kabul ve teyit ediyoruz.”

Bu öneriler arasında AK Parti'ninki bir anayasal kavram olarak *haysiyete* en doğrudan ve basit atfı yapmasıyla diğerlerinden ayrılıyor. AK Parti'ninkine en yakın başlangıç metni, insan *haysiyetine* ek olarak—ki insan onuru olarak kavramlaştırmayı tercih etmişler—doğanın dengesi ve doğayla uyumlu bir birlikteliğe de atıfta bulunarak diğer partilerden radikal olarak farklı bir yola işaret eden BDP'nin metnidir. Bu noktada komisyon üyelerine ve kamuoyuna belki bir sonraki anayasa komisyonu tartışmalarında düşünülmesi gereken konulardan biri olarak, özellikle Avrupa'da Almanya'nın, insan dışındaki canlı varlıkları da anayasal korumanın çatısı altına alma yönündeki 2002 yılı kararını hatırlatalım.⁵⁰ Her ne kadar Almanya henüz bu kararı bütünüyle uygulamaya geçirmemiş olsa da, gerek Yeni Zelanda, gerek İngiltere'de özellikle tıbbi araştırmalarda bazı maymun türlerinin kullanılmasının yasaklanması⁵¹ ve İsviçre'nin de *haysiyeti* bitkiler dahil bütün canlıları kapsayacak şekilde yasalaştırmasına bakarak gelecekteki bio-etik tartışmalarının sadece insanları kapsamayacağını tahmin edebiliriz. Aynı şekilde Ekvador, 2008 anayasasına ekosistem hakları adı altında doğa haklarını dahil etmiş ilk ülkedir.⁵²

⁵⁰ Connolly, Kate (22 Haziran 2002), German animals given legal rights, *The Guardian*, <http://www.theguardian.com/world/2002/jun/22/germany.animalwelfare>

⁵¹ Taylor Rowan, "A Step at a Time: New Zealand's Progress Towards Hominid Rights", *Animal Law Review at Lewis & Clark School of Law*, 2001, <https://www.animallaw.info/article/step-time-new-zealand%20%925-progress-towards-hominid-rights>

⁵² Naik, Gautam, (10 Ekim 2008), Switzerland's Green Power Revolution: Ethicists Ponder Plants' Rights, *Wall Street Journal*, <http://www.wsj.com/articles/SB122359549477921201>, ayrıca bkz: Kendall Clare, (24 Eylül 2008) A New Law of Nature, *The Guardian*, <http://www.theguardian.com/environment/2008/sep/24/eqvador.conservation>

Bunlar dışında üzerinde anlaşma sağlanan 60 madde arasında *haysiyet* kavramının kullanıldığı yerler şöyle:

Temel Hak ve Özgürlükler 7. Madde:

"İşkence, insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele yasağı:

Madde 7.

(1) İşkence, insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele yasaktır.

(2) Hürriyetlerin (özgürlüklerin) kısıtlanması ve cezaların infazı halleri dahil olmak üzere hiç kimseye insan onur (şeref) ve *haysiyeti*yle bağdaşmayan bir ceza verilemez ve muamele yapılamaz."

Düzeltilme ve cevap hakkı esnasında 20. Madde:

"Madde 20. (1) Şeref ve haysiyetlerine dokunulan veya kendileriyle ilgili gerçeğe aykırı yayınlar yapılan herkes düzeltme ve cevap hakkına sahiptir."

Konut ve barınma hakkını düzenleyen 36.

Madde:

"Madde 36. (1) Herkes temel insani gereksinimlerini karşılayabilecek, insan haysiyetine yakışır biçimde konut ve barınma hakkına sahiptir."

Ve Temel hak ve hürriyetlerin (özgürlüklerin) kullanılmasının geçici olarak durdurulması bahsinde 42. Madde 2. bent:

"Madde 42. (1) Anayasada öngörülen olağanüstü yönetim usullerinin ilan edildiği hallerde, milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ihlâl edilmemek kaydıyla, durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması, sınırlandırılabilir veya geçici olarak durdurulabilir.

(2) Birinci fıkrada belirtilen durumlarda dahi, insan onur ve haysiyetine, savaş hukukuna uygun fiiller sonucu meydana gelen ölümler dışında, kişinin yaşama hakkına, maddi ve manevi varlığının bütünlüğüne dokunulamaz;

kimse dini inançlarını, vicdani kanaatlerini ve düşüncelerini açıklamaya zorlanamaz, bunlardan dolayı suçlanamaz; suç ve cezalara ilişkin hükümler geçmişe yürütülemez; suçluluğu kesinleşmiş mahkeme kararı ile sabit oluncaya kadar kimse suçlu sayılamaz ve kimsenin hak arama özgürlüğü ortadan kaldırılamaz.”

Görüldüğü gibi Anayasa Uzlaşma Komisyonu insan *onuru* ve *haysiyetini* anayasanın pek çok maddesinde tekrarlamış. Aslında Temel Hak ve Özgürlüklerin birinci maddesi olan insan *haysiyeti* müzakereler sonucu anayasanın da birinci maddesi olabilirse -ki bu yönde fikir belirlenmiş olmuştur, bu tekrarların bazısına ya gerek yok ya da sadece istisnanın içeriğini yazmak yeterli olabilir.

Bir sonraki anayasa komisyonunun insan *haysiyetini* anayasaya sonraki temel hak ve özgürlükleri de kapsayacak bir biçimde nasıl yazılabileceğini tartışmadan önce kısaca komisyonda *haysiyet* ve *onurun* kavramsal olarak nasıl tartışıldığına bakalım.

Komisyon’daki müzakereler esnasında özellikle Faruk Bal (MHP) ve Rıza Türmen (CHP) arasında geçen bir tartışma esasen bir kavramsal karışıklığın olduğunu göstermesi açısından önemli:

“RIZA TÜRME (İzmir) – Yani bilmiyorum, bunda bir anlaşma sağlayabilir miyiz, anayasanın ilk maddesi insanlık onuru olmalıdır. İnsanlık onurundan bizim anladığımız iki şey. İnsanlık onuru bütün insan haklarını kapsayan, insanın onurlu bir şekilde yaşama hakkını gösteren bütün hakları içeren bir şemsiye. Onun için, insan hakları bölümüne bununla başlamak doğru olur diye düşünüyorum. Aynı zamanda insanlık onuru...”

FARUK BAL (Konya) – Çok müdahale (sic) ettiğim anlamında değerlendirmeyin de anlamak için söylüyorum: Bir, “onur” kelimesiyle... Nereden gelmiş bu kelime? İşte,

Fransızca bir kelime.

RIZA TÜRME (İzmir) – “Dignity...”
“Haysiyet” diyelim isterseniz.

FARUK BAL (Konya) – Hayır, ben dediğim anlaşılabilir diye... Oradan İngilizceye geçmiş. Bize nereden gelmiş? Kimse alınmasın, işte cumhuriyet döneminde Arapça, Farsça kelimelerden kurtulalım diye yeni kelime aramışız, yeni kelimeyi de başka bir kökenden almışız. Şimdi, bu “insan onuru” dediğimiz kavramı biz de kabul edebiliriz ama ne olduğunu bilelim ve yabancı olduğunu da bilelim, anayasamıza bunu bilerek koyalım. Kişinin maddi ve manevi varlığının dışında neyi ifade ediyor? Benim öğrenmek istediğim bu.

RIZA TÜRME (İzmir) – İnsan hakları tabii ki kişiye bağlı, insana bağlı haklar. O kişiye bağlı bütün hakları ifade ediyor, maddi ve manevi bütün hakları ifade ediyor. Aynı zamanda ama insanlık onuru, bağımsız bir insan hakkı. İnsanlık onurunun yani insanlık *haysiyetinin* aslında iki fonksiyonu var. Birincisi, bütün hakları içeren bir genel çerçeve, bir genel şemsiye, bir de bağımsız bir insan hakkı. Alman Anayasası’na baktığımız zaman, 1’inci maddesi bununla başlıyor ve bu insanlık onurunun ihlal edilemez olduğunu söylüyor ve insanlık *haysiyetine*, insanlık onuruna saygı göstermenin ve bunu korumanın devletin görevi olduğunu söyleyerek başlıyor. Bu bir başlangıç için doğru bir şey.”⁵³

Burada sadece küçük bir kesitinde görülebileceği üzere Komisyon’da çeşitli defalar *onur* ile *haysiyet* eşanlamı kullanılıyor. Bunda Türkçede bu iki sözcüğün eşanlamı yerleşmiş olmasının da rolü var. Bu konuya 3. bölümde değinmiştik. Ancak anayasanın karakterini de belirleyen bu çok önemli maddede peşinen bir kavramsal kargaşaya yol açmamak adına, bu iki sözcük bütünüyle aynı anlamdaysa nasıl aynı cümlede

53 TBMM Anayasa Uzlaşma Komisyonu, Tutanaklar, 10 Mayıs 2012 1. Oturum.

tekrarlanabildiğinin anlaşılabilmesi gerek. Yok, eğer bu iki kavram yabancı dillerde olduğu gibi, hatta üçüncü bölümde iddia ettiğimiz gibi Türkçede de birbirinden önemli ölçüde farklıysa o zaman da bu ayrımın hem yasa yapıcıların hem de vatandaşların anlam dünyasında net olması, bu nedenle de medya, siyasetçiler ve akademisyenler tarafından mümkün olduğunca tartışılıp irdelenmesi lazım. Belki de anayasa taslağının Komisyon'a bir daha gelişine kadar bu tartışmanın bu minvalde devam etmesi gerekiyor. Dolayısıyla özellikle Faruk Bal'ın titizlikle üzerinde durduğu üzere maddenin kavramsal netliğe kavuşturulması gerekliliği ve daha önce değindiğimiz olası kavramlar arası çelişki ihtimali nedeniyle de bu maddenin bir daha ele alınması gerektiğini düşünüyoruz.

Komisyon'da bu iki kavram tartışılırken Faruk Bal'ın başvurduğu kaynaklardan biri Jack Donnelly'nin *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları* adlı kitabı.⁵⁴ Eğer İngiliz dilindeki *honor* ve *dignity* kavramları arasındaki ayrımı temel olarak alırsak, kitabın Türkçe'ye çevrilirken doğru anlaşılabilmesi için buradakine benzer bir tartışmanın yapılması gerektiğini söyleyebiliriz, zira kitapta söz edilen İngilizce'deki *honor* (*onur*) değil *dignity* (*haysiyet*). Oysa kitap boyunca bu *dignity*, *onur* olarak çevrilmiş ve tartışmalarda bu çeviri referans olarak veriliyor.

Komisyon'da Batı anayasalarının anlam dünyasındaki *haysiyete* en yakın tanımı ise Mustafa Şentop (AK Parti) aynı günkü oturumda şöyle ifade etmiş:

“... ama burada kastedilen şey aşağı yukarı şu: Birisi, insan olması hasebiyle hürmete layık bir varlık yani eşrefi mahlukattır. Bu bakımdan bir kere insan hürmete layık.

İkincisi de—belki bu daha önemli bu anlamda, buraya konulması bakımından— ‘insan hakları’ dediğimiz şeyler, aslında insanın maddi-manevi, özellikle fiziksel ihtiyaçlarını karşılamak için belirlenmiş ilkeler değil. Bunlar insanın sadece bir canlı varlık olarak değil ama insan olması dolayısıyla, eşrefi mahlukat olması sebebiyle, onurlu bir varlık olması sebebiyle bu haklara sahip olması meselesi önemli... Bu bakımdan, biz buna dair bir düzenlemeyi başa koyduğumuzda ... ‘İnsan, insan olduğu için bu haklara sahiptir’ ifadesini, anlayışını başa koymuş olacağız. Bunun ifadelendirilmesine (sic) belki farklı şeyler olabilir ama burada insan haklarının anayasadan, devletten kaynaklandığını değil; anayasa ve devlet öncesi, ötesi bir meşruiyete sahip olduğunu ifade eden bir anlayışı koymak için belki bunu konuşabiliriz, tartışabiliriz.” (s. 71)

Şentop'un dile getirdiği insan temelli anayasanın, mimarisinin, dolayısıyla da önceliklerinin de farklı olması gerekiyor.

Komisyon'daki kafa karışıklığının ikinci nedeni ise tartışmalar esnasında Alman Anayasası'na verilen referanslardan kaynaklanıyor; Komisyon'da birden çok kez Alman Anayasası'nda *onur* ve *haysiyetin* bir arada olduğu ifade ediliyor. Oysaki Alman Anayasası'nın ilgili birinci maddesinde geçen kelime İngilizce çevirisi *dignity* olan *Würde*'dir ve yanında *onur* olmaksızın tek başına kullanılmaktadır. Alman Anayasası'nda kişisel *onur* kavramına referans hiyerarşide daha sonra gelen ifade özgürlüğü maddesinin 2. Bendinde bu özgürlüğün kısıtlanabileceği durumlar anlatılırken yer almaktadır ve daha önceki bölümlerdeki karşılaştırmalı anayasalar dökümünde belirttiğimiz gibi Alman anayasasında *onur* (*honor*) bundan başka herhangi bir yerde yer almamış, devlet adamlığı ve yeminler dahil olmak üzere herhangi bir görev düşüncesiyle ilişkilendirilmemiştir. Alman anayasasında *haysiyet* (*dignity*) vardır ancak *onur*/*şeref* (*honor*)

⁵⁴ Jack Donnelly, *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, (Çev Mustafa Erdoğan, Levent Korkut), Ankara: Yetkin Yayınları, 1995.

---

kişilik onurunu zedeleme durumunda ifade özgürlüğünü kısıtlama dışında yoktur. Dolayısıyla Alman Anayasası'nda *onur* ve *haysiyet* beraber ifade edilmemektedir –kaldı ki birbirlerine çevrilebilir görünseler de Alman Anayasası'na Kant üzerinden gelmiş *Würde* ile Latince *dignitas*'tan evrilmiş *dignity* arasında da öncülleri itibarıyla felsefi bir anlayış farkı vardır (bu ayrıma raporun 1. bölümünde değinmiştik). Yine komisyonda bir üye tarafından Belçika, İspanya, Finlandiya, İtalya Anayasalarının *haysiyetle* açıldığı belirtilmiştir ancak bu sadece Finlandiya (1. Madde) ve İtalya (3. Madde) örneğinde doğrudur. Bu anayasalardan Belçika Anayasa'sında *haysiyet* 23. Maddede, İsviçre Anayasası'nda 2. bölüm olan Temel Haklar ve Özgürlükler'in 1. ancak Anayasa'nın 7. Madde'sinde, İspanya Anayasa'sında ise 10. Madde'de yer almaktadır. Anayasa yapıcıların bu maddenin anayasa mimarisinin en tepesinde olması ile başka maddelerin anayasaiçi egemenliği altında olmasının birbirinden çok farklı anayasal yorumlara açabileceğini anlaması için bu ülkelerdeki yakın geçmişteki davalara bakmalarında fayda vardır.

Maddenin mimarideki yeri kadar önemli bir başka mesele de *haysiyeti koruma* özneliğinin kime verileceğidir. Bu konuyu diğer ülkeler bağlamında 2. bölümde kısaca tartışmıştık. Anayasa Uzlaşma Komisyonu taslağının 1. maddesine baktığımızda *onur* ve *haysiyeti koruma* özneliğinin 2. bentte devlete verildiğini görüyoruz. Böylece anayasanın yapıcı öznesinin 'biz Türkiye halkları' olarak açık olarak ifade edilmediğini, olumlu bir yasayla da olsa tüm erkin yine devlete teslim edildiğini görüyoruz. Bir sonraki anayasa komisyon bu *haysiyeti koruma* özneliği konusunun başka ülke anayasalarında nasıl yazıldığına da bakmalı. Örneğin Almanya anayasası *haysiyeti korumanın* devletin görevi olduğunu belirttiği birinci maddenin hemen ardından Alman

halkının da insan haklarını bütün toplumsal ilişkilerin temeli olarak tanıdığını deklare eder. Böylesi bir anayasa anlayışı ileriye yönelik farklı bir vatandaşlık anlayışının da temeli olacaktır.

VI. Sonuç Yerine: Galat-ı Meşhur, Lugat-ı Fasihten Evla Mıdır?

Meclis Anayasa Uzlaşma Komisyonu'nda da gördüğümüz gibi, bazen zaman içinde yerleşmiş yanlış sözcük kullanımları bizi sözcükler arasında Türkçede de varolan farklılıkları görmemizi engelleyebiliyor. Yine komisyon tutanaklarında belirtildiği üzere, modernleşme, dil devrimi gibi dil ve kültürün devamlılığına dair çeşitli ideolojik farklılar da işin içine girdiği zaman amaç Osmanlıca bir sözcükten kaçmak olunca kavramların içi hepten boşalabiliyor. Şüphesiz bir yanlış kullanımı doğruya çevirmek her zaman mümkün değil, ancak yeni anayasa yazım sürecinde böylesi bir imkansızlığın farkında olsak bile bu kavramları tartışmanın meselenin bir yanıyla tarihsel bağlamla da ilişkili felsefi derinliğini anlamak açısından önemi vardır

Bu kısıtlı raporda değindiğimiz konular ışığında bir sonraki Anayasa Uzlaşma Komisyonu, yabancı anayasaların sadece metinlerinin basitçe çevirilerini değil aynı zamanda özellikle bir anayasal kavram olarak 'haysiyet'i anayasalara 'süpra kavram' olarak yazma nedenlerini incelemeli ve neden pek çok modern anayasada *onurun (honor) haysiyetle* yan yana yazılmadığı üzerine de düşünmeli. Bağlamların yanı sıra anayasaların mimarilerine ve *haysiyet* kavramının diğer kavramlarla nasıl ilişkilendirildiğine de bakmalı. Örneğin üzerinde mutabakata varılması gereken konulardan biri, *haysiyetin* birden fazla maddede tekrarlanıp tekrarlanmayacağı. Tavsiyemiz *haysiyeti* Anayasa birinci madde olarak yazıp diğer maddelerde tekrar edilen unsurları, bu

maddenin gerekçesinde 1. maddeye bağlamak veya istisnası varsa bunu kısaca belirtmek. Bu yapısal olarak Almanya ile Güney Afrika arasında bir çözüm olarak tasarlanabilir.

Dil konusuna gelince *onur* ve *haysiyetin* değişimli olarak kullanılabilmesi iddiası düşünüldüğünde aslında Türkçede birden fazla durumda birbiriyle değişimli olarak kullanılmayacağını görürüz. Çünkü *haysiyette*, *onur* ve şerefte olmayan bir asallık anlamı vardır. İnsan *haysiyeti*, bireyin içinde yaşadığı toplumun normlarına uyup uymamasından, bu anlamda şerefli olup olmamasından bağımsız varoluşuna içkindir.⁵⁵ Bu nedenledir ki pek çok ülkede ceza hukukçuları ağır suç işleyenlerin cezasını bile bu doğuştan değeri göz önüne alarak yeniden düzenlemiştir.

Bu bakımdan Meclis Anayasa Uzlaşma Komisyonu tarafından kaleme alınan taslak anayasanın ilgili maddesindeki,

"A. Temel haklar ve hürriyetler (özgürlükler)

a) Temel ilkeler

İnsan onur ve haysiyeti

Madde 1. (1) İnsan onur ve haysiyeti dokunulmazdır. İnsan onur ve haysiyeti insan haklarının ve anayasal düzenin temelidir.

(2) Devlet, insan onur ve haysiyeti ile insanın maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkına

55 Yine de raporun 1. Bölümünde de kısaca belirtmeye çalıştığımız gibi bu, tek tip bir Batıcı evrenselliği dayatmak ya da onu bir bağlamdan diğerine, yeni bağlamın farklı özelliklerini düşünmeden aktarmak gibi anlaşılmalıdır.

saygı duyar, bu değerleri korur ve bunların önündeki tüm engelleri kaldırır.”

ifadesinin,

“A. Temel haklar ve hürriyetler (özgürlükler)

a) Temel ilkeler

İnsan haysiyeti

Madde 1. (1) İnsan haysiyeti dokunulmazdır.

İnsan haysiyeti insan haklarının ve anayasal düzenin temelidir.

(2) Devlet, insan haysiyeti ile insanın maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkına saygı duyar, bu değerleri korur ve bunların önündeki tüm engelleri kaldırır.”

biçiminde yazılmasını öneriyoruz. Çünkü tartışmalar sonrası yazışmamızda Abdurrahman Arslan’ın da ifade ettiği üzere örneğin devlet yalan söyleyerek veya çürük mal satarak diyelim kendi *onurunu* zedeleyen bir tüccarın *onurunu* korumak zorunda değildir.

Bu maddeye bir gerekçe yazılarak *haysiyetle* ne kastedildiği, bedensel/ ruhsal bütünlüğün dokunulmazlığı, sosyo-ekonomik haklar, insan *haysiyetine* uygun şartlarda yaşama, çalışma gibi konular tek maddeye bağlanabilir. Bu maddede bir değişiklik de insan *haysiyetini* korumak ve önündeki tüm engelleri kaldırmanın öznesine ilişkin olabilir. Daha önce de değindiğimiz gibi bu konuda da çeşitli formüller ve anayasal yaklaşımlar vardır. Bu konuda Almanya, Güney Afrika ve Peru anayasalarının insan *haysiyetini* korumada özneliği kime nasıl verdiğine bakılabilir.

Netice itibarıyla her ülkenin anayasası o ülkenin öznel şartları ve anayasasının yazıldığı dönemdeki sorunlarına yeni bir yanıt niteliğindedir. Olası bir yeni Anayasa Uzlaşma Komisyonu, Türkiye’nin içinden geçtiği, dini özgürlüklerin olmaması nedeniyle eğitim haklarının ihlalden azınlık sorununa, insan *haysiyetinin* on yıllardır ayaklar altına alındığı çatışma dönemlerinden anadilde eğitim

hakkının yokluğuna kadar pek çok süreç ve dönemece yönelik çeşitli kesimlerden gelen taleplere yanıt veren bir anayasayı hayata geçirmeye çalışacak. Umarız yeni komisyon insan *haysiyetini* anayasal düzenin temeli yaparak Türkiye’nin anayasal mimari ve kavramsallaştırma tarihinde bir ilke ve son derece önemli bir kopyaya imza atabilir.

TESEV

Mecidiye Mah. Dereboyu Cad.
No.41 Kat.2-3-4 34347
Ortaköy-Beşiktaş/İstanbul
Tel: +90 212 292 89 03 PBX
Fax: +90 212 292 90 46
info@tese.org.tr
www.tesev.org.tr

Yeni anayasa yapım süreci Ekim 2011’de 4 farklı partinin eşit temsil edildiği Meclis Anayasa Uzlaşma Komisyonu’nun kurulmasıyla başladı. Komisyon, çalışmalarını 2013 Aralık ayında sonlandırdığında 60 madde üzerinde uzlaşma sağlanmıştı. Temel Hak ve Hürriyetler ile ilgili maddeler Komisyon üyelerinin uzlaşma sağladığı maddelerin başında gelmektedir. Türkiye’nin diğer anayasalarından farklı olarak “insan onur ve haysiyeti” kavramı ve hakkı ile ilgili birinci madde hem anayasanın hem de hak ve hürriyetler bölümünün başında yer almaktadır. Bu durum Türkiye anayasacılığında yenilikçi bir aşamaya girildiğinin göstergesidir. Elinizdeki raporda Ayda Erbal, haysiyet hakkının dünya anayasalarında ve ulusal anayasalarda izini sürmekte; etimolojisini, tarihini ve uygulamalarını ele almaktadır. Türkiye anayasa tarihinde gelinen aşamayı “haysiyet” kavramı çerçevesinde tartışmaya açmaktadır.

Copyright © Şubat 2015

Tüm hakları saklıdır. Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı’nın (TESEV) izni olmadan bu yayının hiçbir kısmı elektronik ya da mekanik yollarla (fotokopi, kayıtların ya da bilgilerin arşivlenmesi, vs.) çoğaltılamaz.

Bu yayında belirtilen görüşlerin tümü yazara aittir ve TESEV’in kurumsal görüşleri ile kısmen ya da tamamen örtüşmeyebilir.

TESEV Demokratikleşme Programı, bu yayının hazırlanmasındaki katkılarından ötürü İsveç Uluslararası Kalkınma Ajansı’na ve TESEV Yüksek Danışma Kurulu’na teşekkür eder.

ISBN: 978-605-5332-70-9

Yayıma Hazırlayan: Nuhut Muğurtay

Baskı: Uzman Dijital Baskı Kopyalama
Fahrettin Kerim Gökay Cad. No 13/B
Hasanpaşa, Kadıköy, İstanbul/Türkiye
Tel: 0216 700 10 77
Baskı Adedi: 40